DE NIEUWE STEM

10

MAANDBLAD VOOR CULTUUR EN POLITIEK
TWAALFDE JAARGANG / OKTOBER 1957

DE NIEUWE STEM, maandblad voor cultuur en politiek, verschijnt de 15e van iedere maand onder redactie van
voor Nederland: N. A. DONKERSLOOT / O. NOORDENBOS, secretaris / J B. CHARLES / JAN ROMEIN / VICTOR E. VAN VRIESLAND / W. F. WERTHEIM / *voor Indonesië:* SOEJONO HADINOTO / SUNARIO KOLOPAKING / SOEDJATMOKO — *voor Suriname en de Antillen:* LOU LICHTVELD / *voor Vlaanderen:* / K. JONCKHEERE / J. KUYPERS.
Men wordt verzocht kopij enz. niet te zenden aan de redacteuren persoonlijk, maar aan het Secretariaat der redactie, O. Noordenbos, Kuinderstraat 25-III, Amsterdam-Z. Inzendingen worden alleen in behandeling genomen, wanneer de kopij getypt is, postzegels zijn bijgevoegd en het adres op de kopij zelf is vermeld.
Het abonnement loopt van 1 Januari tot 31 December en kost voor Nederland *f* 18.—, België frs 275.—, buitenland *f* 22.50 resp. frs 350.—. Voor studenten, ingeschreven aan een Nederlandse of Belgische Universiteit is de prijs *f* 15.— resp. frs 225.—. Losse nummers *f* 2.— resp. frs 30.—. Losse nummers buitenland *f* 2.50 resp. frs 40.—. Jaarabonnement betaalbaar naar verkiezing per kwartaal of per jaar.

Uitgave: VAN LOGHUM SLATERUS' UITG. MIJ. N.V.

Velperweg 143 C, Arnhem

Giro 836600

INHOUD

H. W. J. M. Keuls, Verzen 545
J. Bronowski, Natuurwetenschap en menselijke waarden II 550
Henk M. Beumer, Geblindeerde plezierreis 573
Annie Romein-Verschoor, Nederlands proza 576
Rudo Durant, Gedichten 580
Antoon Coolen, Het anathema 583
F. van der Kooi, Krantenbericht 598
Kort Bestek 600
Ex Libris 604

H. W. J. M. Keuls

VERZEN

Morgen is de laatste ronde,
Mens, denk aan 't gemeenzaam lot,
Elke dag heeft zijn schavot
En zijn beul, die dood verkonden.

Stof blijft aan de stof gebonden
En de geest versmelt in God,
Morgen is de laatste ronde
Die voltooit het aardse lot.

Ach, het hart droeg altijd wonden;
Achter tralies, achter slot,
Nergens was het buiten schot;
Misschien heeft het rust gevonden,
Morgen, . . . na de laatste ronde.

Ik kan niet meer verlangen
Dat gij nog hier zoudt zijn;
Ik heb van u ontvangen
Het water en den wijn,
Der aarde prille geuren,
Het licht dat streelt en lacht,
De dingen die zich beuren
Uit afgrond van den nacht;
Doch onvolprezen wonder:
Het hart, door u beroerd,
Ging in uw adem onder
En blijft van u vervoerd.

Die wandelt met geheven hoofd
Zal morgen op de stenen knielen,
Wanneer de lampen zijn gedoofd
En alle wanen hem ontvielen.

En wie zijn dag verslapen heeft
Zal in den nacht huiv'rend ontwaken
Als een die zich heeft overleefd
En toch zijn droom niet kan verzaken.

En die geen liefde heeft gekend
Zal eenmaal radeloos beminnen
En smeeken 't koude firmament
Dat hij verlost wordt van zijn zinnen.

En wie van dit verward bestaan
De donkerheid niet tracht te peilen
Zal als een schaduw henengaan
En nimmer in het licht verwijlen.

Ik zie de kamer waar mijn vader lag
Doch weet de kleur van het behang niet meer,
Het was een wezenloze winterdag,
Een wit gordijn ging zachtjes heen en weer.

Zo langzaam had de ziekte hem verteerd
Dat niemand aan zijn sterven heeft gedacht;
Hij had nog pas gecijferd en beheerd:
Toen brak een draad en was 't opeens volbracht.

Mijn jeugd was van zijn vroomheid afgewend
En kon zich aan zijn deugden niet verwarmen,
Hij deed zijn plicht en bad God om erbarmen
Maar bleef mij vreemd als een dof instrument.
Toch nam hem eens mijn moeder in haar armen,
Mijn blijde moeder die 'k niet heb gekend.

Slaap mijn hart, sluit u mijn ogen:
Donk're stilte wil ik drinken
Aan de bron van mededogen
Waar de zuchten in verzinken.

Woorden gingen mij verloren,
Ook zij die sterren geleken,
Geen hoe na, hoe mild bekoren
Zal door deze stilte breken.

En ontbinding wordt vervulling,
Einde der vermoeide dingen,
Een steeds langzamer onthulling
Zonder dromen, zonder zingen.

Leven werd dof van vergeten,
Van ontberen, van verdwijnen;
Dood kan zijn een heimlijk weten
Dat het licht ergens blijft schijnen.

J. Bronowski

NATUURWETENSCHAP EN MENSELIJKE WAARDEN

II. DE HABITUS VAN TOETSING AAN DE WAARHEID

De scheppende daad in de kunst is verwant aan die in de natuurwetenschap, maar zij kunnen niet als identiek worden beschouwd; er moet zowel een verschil zijn als een overeenkomst. De ruimte, waarin de kunstenaar zijn schepping plaatst, heeft een dimensie van vrijheid, die voor de man der wetenschap is afgesloten. Ik heb er met enige nadruk op gewezen, dat de natuurgeleerde niet louter de feiten registreert; maar hij moet zich wel aan de feiten houden. Hij kan niet buiten de sanctie der waarheid, en zij stelt hem grenzen, die de dichter of de schilder vrijelijk mag overschrijden. Shakespeare kan Romeo over Julia's schoonheid dingen laten zeggen die, ofschoon van onthullende kracht, stellig niet in overeenstemming zijn met de feiten.

> O, zij leert de Toortsen helder branden.
> Maar zacht, wat licht is 't dat door gindse venster breekt?
> Het daghet in den Oosten, en Julia is de Zon.

En Shakespeare zelf is er zich ten volle van bewust dat deze beschrijving niet klopt met wat een exacte waarneming leert. Want hij buit die discrepantie welbewust uit voor een nieuw poetisch effect in het sonnet dat zo wrang begint:

> Mijn Liefs ogen zijn flets bij 't licht der Zon.

Zijn trefzekerheid en bijtende scherpte ontleent dit beeld juist aan het on-poetische er van. Shakespeare speelt in dit sonnet met koele onbewogenheid de exacte waarnemer, die droog noteert...

> Koraal is dieper rood, dan 't rood van hare lippen,
> Als wit is sneeuw, dan zijn haar borsten vaal

...om dan in een machtige climax te kunnen uitzeggen dat zijn liefde, ook ten overstaan van de nuchtere feiten, grenzeloos is. Ongetwijfeld zou Shakespeare met betrekking tot andere plaatsen de stelling hebben kunnen verdedigen, dat het dichterlijke beeld waarheidsgetrouw kan

worden genoemd: de gelijkenis van de Verloren Zoon is in zekere zin waarheidsgetrouw, evenals de legende van Orestes en de verbeeldingen van *Romeo en Julia* zelf. Maar het sonnet bewijst dat Shakepeare stellig nooit heeft gemeend, dat waarheid in deze zin dezelfde soort waarheid zou zijn als die hij tegenkwam in de *Kronieken* van Holinshed of in William Gilberts verhandeling *Over de Magneet,* en die thans de schrijver van een dissertatie over electronenvelden achtervolgt.

Wij kunnen de historische vraag Wat is waarheid? niet uit de weg gaan. Integendeel: de beschaving waarop wij trots zijn kreeg een injectie met nieuwe levenskracht op de dag dat deze vraag werd gesteld. Later ontving zij haar grootste potentie van Renaissance-figuren als Leonardo, in wie waarheidsliefde en trouw aan de feiten tot een hartstocht waren geworden. De erkenning, dat in de bevestiging door het ervaringsfeit een facet van de waarheid moet worden gezien, is een diepzinnig thema en sedert de Renaissance de voornaamste stuwkracht van onze beschaving.

In het verhaal van een expeditie naar het Himalaya-gebergte wordt een nog onthullender illustratie van het waarheids-probleem gegeven. Zij komt voor in het gedeelte dat het ogenblik beschrijft, waarop de klimmers een onbereikbare en zelden door mensenogen aanschouwde bergtop voor het eerst te zien krijgen. De westerse alpinisten, vertrouwd met kaartlezen en het gebruik van het kompas, concluderen dat zij tegenover dezelfde berg staan, die zij jaren geleden van een andere zijde zijn genaderd. Maar voor de inheemse gidsen die hen vergezellen is ieder aanzicht van de berg een afzonderlijk tafreel en een raadsel. Waarschijnlijk kennen zij andere aanzichten van de berg, en zelfs dit bepaalde aanzicht, beter dan de vreemdelingen, maar zij zijn niet in staat ze te zien als de verschillende aanzichten van één en dezelfde berg. Eric Shipton wijst op dit onvermogen in het verslag van zijn verkenning van de nieuwe route naar de Mount Everest, die hij bij een latere bestijging in 1953 zou volgen. Shipton nadert de Everest van het zuiden uit, en de aanblik die hij hier van de berg krijgt is nieuw voor hem, maar de leider van de Sherpa's, Angtarkay, kende hem al van jongsaf.

> Toen wij in het dal afdaalden zagen wij de kam van de grote waterscheiding zich daarboven verheffen. Ik herkende onmiddellijk de pieken en zadelruggen die ons van de Rongbuk (noord)-zijde zo vertrouwd waren: Pumori, Lingtren, de Lho La, de Noord

> Piek en de westelijke flank van de Everest. Het is merkwaardig dat Angtarkay, die dit massief, van de andere kant gezien, even goed kende als ik, en die als jongen jaren achtereen in ditzelfde dal kudden yaks had gehoed, ze nooit als de verschillende aspecten van eenzelfde bergcomplex had geïdentificeerd, en dat ook nu pas deed nadat ik hem de ogen er voor had geopend.

De onderzoekende en gevolgtrekkingen makende vreemdeling moet hem de bergtoppen, die de Everest flankeren, een voor een aanwijzen. Dan eerst herkent de Sherpa de vorm van een piek hier of van een helling daar. De delen beginnen zich tot een geheel te rangschikken; in de geest van de man, die tot dusver voor raadsels had gestaan, begint zich een soort plattegrond te vormen; en plotseling passen de stukken in elkaar, de plattegrond zal in gedachten een slag worden omgedraaid, en de twee aangezichten van de berg zijn beide de Mount Everest. Ook andere expedities in andere delen van de wereld hebben melding gemaakt van de kinderlijke verrukking der inheemse gidsen wanneer zij zich op deze wijze leerden oriënteren.

Alle oriënteringsprocessen verlopen volgens eenzelfde patroon. Het meisje dat men eens aan zee heeft ontmoet, de man die men jaren geleden heeft gekend, zij stellen ons heel even voor een raadsel, wij hebben wel een vage herinnering maar kunnen hen niet zo onmiddellijk „thuisbrengen". En dan ineens passen zij weer in het beeld, de verbinding met het verleden is tot stand gebracht; het nieuwe gezicht voegt zich gemakkelijk in de kring van de van ouds bekende. Wij zijn gewoon ons door zulke verbindingen en associaties in de tijd te oriënteren; en evenals de beklimmers van de Mount Everest doen wij het ook in de ruimte. Indien wij dat niet deden zou ons bewustzijn slechts een kluwen van geïsoleerde ervaringen bevatten. Doordat wij deze associaties maken worden onze ervaringen tot een plattegrond der dingen.

Er is geen ander bewijs voor het bestaan der dingen. Wij zien het profiel van een man van links of wij zien het van rechts; wij zien ze nooit beide tegelijk. Op welke gronden nemen wij aan dat ze aan een en dezelfde persoon toebehoren? Op welke gronden nemen wij aan dat er überhaupt zo iets als die ene persoon bestaat? Volgens de regelen der klassieke logica zijn die gronden er niet: uit redenering valt de mens niet te deduceren. Maar langs proefondervindelijke weg leiden wij hem uit zijn beide profielen af, zoals wij langs dezelfde weg tot de conclusie komen dat de avondster en de morgenster beide de planeet

Venus zijn: omdat in deze conclusie twee ervaringsfeiten tot een samenhangend geheel worden en de ervaring dan weer bewijst dat die samenhang bestaat. De indrukken van een persoon gezien en face en en profil, van links en rechts, van voor en achter, zij voegen zich tot een afgerond geheel, welks realiteit niet slechts visueel, maar ook via het tastzintuig, het oor, de stethoscoop, het Röntgenapparaat, en via al onze gevolgtrekkingen uit andere gegevens empirisch bevestiging vindt. Zie hoe een kind met ogen en vingers beide ontdekt dat buitenkant en binnenkant van een beker of kopje met elkaar samenhangen en één ding vormen. Zie hoe een blindgeborene, die ziende is geworden, de op het gevoel en op het gehoor gekende wereld visueel reconstrueert; en denk nooit weer dat de voorstelling, of de conceptie, van het ding, het object, plotseling kant en klaar in de geest te voorschijn springt, als Athene uit het hoofd van Zeus. Wij kennen het ding slechts door onze ervaringen van zijn aspecten in kaart te brengen en tot een samenhangend geheel in elkaar te passen.

Tot de kennis der dingen komen wij in drie stadia. In het eerste stadium zijn er slechts de door de zintuigen geregistreerde afzonderlijke gegevens: wij zien de ene kant van een muntstuk en wij zien de andere kant. Het zou louter gewichtigdoenerij zijn in dit stadium van simpele waarneming met zulke zinrijke woorden als waar en onwaar aan te komen. Wat wij zien is eenvoudig zo of het is niet zo. Waar geen andere maatstaf kan worden aangelegd zijn subtielere woorden niet op hun plaats.

In het tweede stadium brengen wij de verbinding tussen kruis en munt tot stand. Wij zien dat het zin heeft ze als één ding te beschouwen. En dat ding is de samenhang van zijn delen in onze ervaring.

De menselijke geest blijft bij dit stadium niet stilstaan. Ook het dier kan het zover brengen: een aap kan leren een kopje als zodanig te herkennen, wanneer en hoe het hem ook wordt getoond, en hij zal ook weten wat hij er mee moet doen. Maar alles wat wij omtrent apen hebben geleerd schijnt te bevestigen, dat het hun moeilijk valt aan het kopje te denken wanneer zij het niet zien, en zich dan voor te stellen waar het voor dient. De menselijke geest echter bezit het vermogen het kopje of het muntstuk als herinnering vast te houden. Dit is het derde stadium: een symbool of een naam te hebben voor de totaliteit die het muntstuk of het kopje is. Voor ons heeft het ding een naam, en in zekere zin *is* het die naam: de naam, of het symbool, blijft in de geest aanwezig en de geest kan er mee werken, ook wanneer het

ding zelf afwezig is. In dit verband kan worden opgemerkt dat een van de moeilijkheden, die de Sherpa's ondervinden om de Mount Everest *als* Mount Everest te onderkennen, juist is dat de berg op verschillende plaatsen verschillende namen draagt.

De woorden waar en onwaar, of juist en onjuist, zijn op hun plaats in de latere stadia, wanneer de door de zintuigen verschafte gegevens in zodanig verband met elkaar zijn gebracht dat zij een object vormen, dat tot bewustzijns-inhoud is geworden. Slechts dan heeft het zin te vragen of wat wij over het object denken juist is. Dat wil zeggen, wij kunnen nu uit de gegevens afleiden welke verschijnselen onder die en die omstandigheden bij het object zouden moeten worden waargenomen, en dan nagaan of dit inderdaad het geval is. Als dit werkelijk dezelfde berg is die wij reeds van een andere kant hebben gezien, aldus redeneren wij, dan moet dit de oostelijke helling er van zijn; en wij controleren dat dan. Als dit een echt muntstuk is, dan moet het, wanneer wij het betasten of oppakken, die of die tast-gewaarwordingen in ons opwekken. Aan zo'n test onderwerpt Macbeth het voorwerp, waaraan hij denkt en dat hij meent te zien.

> Is dit een Ponjaard, die 'k hier voor mij zie,
> 't Gevest gekeerd naar mijne Hand?
> Kom, laat mij je omklemmen —

Macbeth past de proefondervindelijke methode toe; het ding wordt op zijn echtheid getoetst.

> Kom, laat mij je omklemmen:
> Nog grijpt mijn hand je niet, toch zie ik je aldoor.
> Ben jij niet Zinsbegoocheling, tastbaar voor
> Het gevoel, als voor het oog? of ben jij slechts
> Een Ponjaard van de Geest, een valse Schepping?

„Een Ponjaard van de Geest, een valse Schepping"; zowel het woord vals als het woord schepping is hier terzake. Want wat de menselijke geest met de zintuigelijke gegevens doet, het denk-beeld dat hij zich vormt, is altijd een schepping. Of deze constructie een ware of een valse schepping is, moet blijken als de proef op de som wordt genomen. Wij hebben het ding uit de voorhanden gegevens afgeleid; wij gaan nu na of de verschijnselen optreden die wij van onze constructie mogen verwachten; gebeurt dit niet dan was onze constructie fout.

In het voorgaande heb ik beschreven hoe het denkproces ten aanzien van concrete dingen verloopt. De opvatting, waarvan ik daarbij ben uitgegaan, geldt niet slechts voor concrete dingen, maar evenzeer voor de wetten en concepties waaruit de natuurwetenschap is opgebouwd. Wat deze opvatting in feite inhoudt is dit: de drie stadia, waarlangs de mens komt tot het begrip „berg", zijn ook de stadia waarlangs hij komt tot het opstellen van een natuurwetenschappelijke theorie.

Herinner u het voorbeeld van het werk van Kepler en van Newton; de drie stadia zijn hier duidelijk na te gaan. Het eerste stadium is het verzamelen van gegevens: hier bestaande uit astronomische waarnemingen. Vervolgens komt de creatieve stap die Kepler nam toen hij door het nader uitwerken van bepaalde overeenkomsten het ordenend beginsel in die gegevens ontdekte. Hier is die orde, die eenheid, uitgedrukt in de drie wetten, waarmee Kepler de baan beschreef, niet van deze of gene planeet, maar eenvoudig van een planeet.

Keplers wetten brachten echter nog geen alomvattende conceptie; en de derde stap is het scheppen van deze conceptie. Newton deed deze stap toen hij als het centrale beginsel van de astronomie één enkele kracht in het heelal aanwees: de zwaartekracht.

Natuurlijk is er niet zoiets als een tastbare zwaartekracht. Wij kunnen haar zo min zien als horen; en als wij haar schijnen te voelen, dan lijkt dat ons tegenwoordig eer een capriool van de ruimte. Toch was het begrip zwaartekracht zowel werkelijk als waar. Het werd uit de gegevens afgeleid via dezelfde stadia als waarin twee aanzichten van de Mount Everest tot één berg worden, of vele gesprekken tot één mens. En het begrip werd op dezelfde wijze op waarheid en werkelijkheid getoetst als waarop wij dat een mens doen: hoe werkt het, welke verschijnselen treden op. Werking en verschijnselen moeten aan de verwachtingen beantwoorden. Newton verrichtte deze toetsing in 1666 in zijn tuin, toen hij de kracht berekende die de maan in haar baan houdt; evenals Macbeth controleerde hij de schepping van zijn geest.

Deze schepping was een conceptie — een complex van concepties. Daar was de conceptie van een universele zwaartekracht, welker werking verder reikte dan de toppen der bomen, verder dan de dampkring, tot in de oneindigheden der ruimte. Daar was de conceptie van andere universele krachten in de ruimte, krachten die de maan uit haar baan trachten te slingeren, op de manier waarop een steen uit een katapult wordt weggeslingerd. En daar was de conceptie die afrekende met de vier elementen van Aristoteles: de conceptie van massa, eender in de

appel en de aarde en de maan, in alle aardse en in alle hemel-lichamen.

Dit zijn alle scheppingen in de ware zin des woords: zij ontdekken de eenheid in wat ongelijksoortig leek. Zij zijn tevens symbolen: zij bestaan niet buiten de schepping als zodanig. Er is niet zo iets als massa, hoe tastbaar reëel zij er ook moge uitzien; zij kan niet worden gedefinieerd, zoals Newton tot zijn leedwezen moest constateren. Wij ervaren massa slechts als de wijze waarop lichamen zich gedragen, en zij is slechts als één enkele conceptie te hanteren, omdat alle lichamen zich op overeenkomstige wijze gedragen.

Deze volgorde is kenmerkend voor de natuurwetenschap. Zij begint met het waarnemen van een aantal verschijnselen. Zij leidt uit deze verschijnselen bepaalde wetten af. En in het centrum van deze wetten ontdekt zij een knooppunt waar verschillende wetten elkaar kruisen: een symbool, dat die wetten zelf tot een eenheid maakt. Massa, tijd, magnetisme, het onbewuste: wij zijn met deze symbolische concepties opgegroeid, zodat wij verrast opkijken wanneer wij horen dat de mens ze eens voor zichzelf heeft moeten opstellen. Dat heeft hij inderdaad moeten doen, en dat heeft hij dan ook gedaan; want massa is niet een intuïtie in de spieren, en tijd kopen wij niet kant en klaar bij de horlogemaker.

En wij toetsen de conceptie zoals wij het object toetsen: aan de eigen implicaties. Dat wil zeggen, wanneer de conceptie is opgebouwd op grond van bepaalde ervaringen, dan gaan wij na welke verschijnselen logischerwijze bij andere ervaringen zouden moeten optreden. Vinden wij onze verwachtingen bevestigd, dan werken wij verder met de conceptie zoals zij is opgesteld. Blijken de verschijnselen, die logischerwijze uit de conceptie zijn af te leiden, niet op te treden, dan moeten wij tot ons uitgangspunt terugkeren en de conceptie overeenkomstig de geconstateerde afwijking corrigeren. Op deze wijze gaan logica en experiment in een voortdurende wisselwerking, waarbij telkens het een uit het ander voortvloeit, in de natuurwetenschappelijke methode samen.

Deze opvatting van de natuurwetenschappelijke methode wordt niet door allen, die er zich over hebben uitgesproken, gedeeld. Er zijn twee filosofische richtingen die met enig wantrouwen tegenover het denken in concepties staan en die, in plaats daarvan, slechts de feiten wensen te hanteren. De ene is een uitloper van de Engelse empiricistische traditie, die via Bertrand Russell leidt naar Wittgenstein en de positivistische logici. Deze richting stelt dat een allesomvattende be-

schrijving van de gehele natuur kan worden gegeven door ons haar samengesteld te denken, als ware zij een gigantisch bouwsel uit een meccano-doos, uit kleine feiten-eenheden, die elk voor zich afzonderlijk kunnen worden geverifieerd. De andere richting is de school waarvoor Ernst Mach in Oostenrijk de grondslag legde en die later vooral in Amerika in Percy Bridgman een voorvechter vond; zij stelt dat de natuurwetenschap strikt genomen slechts de in de natuur werkzame krachten beschrijft en hun werkingen meet. Deze behavioristische richting zou het liefst geheel willen afzien van alle denken over de natuur in concepties of modellen, en er zich te allen tijde toe willen bepalen te meten en te zeggen dat, indien wij *dit* doen, wij meer kunnen meten dan wanneer wij *dat* doen.

Deze opvattingen van de natuurwetenschap schijnen mij op twee gronden aanvechtbaar. In de eerste plaats houden zij geen rekening met het historische bewijsmateriaal. Sinds de Griekse tijd, en zelfs daarvóór, hebben de scherpe denkers, en in feite alle mensen, zulke woorden als ruimte en massa en licht gebruikt. Zij hebben daar niet eerst de toestemming van Russell of Bridgman voor gevraagd; nochtans maakt, wat zij met deze woorden hebben gedaan, de glorie uit zowel van de natuurwetenschap als van de filosofie, en het is nu wel een beetje laat in de tijd geworden om hun dit woordgebruik alsnog te verbieden.

En in de tweede plaats houden beide scholen geen rekening met het hedendaagse bewijsmateriaal. Wij hebben, op grond van de studie van mens en dier, goede redenen om aan te nemen dat denken, zoals wij dat verstaan, slechts mogelijk is door het gebruik van namen en symbolen. Andere dieren hebben ook hun talen (in de betekenis die Bridgman daaraan geeft); bijen bijvoorbeeld delen elkaar mee waar nektar is te vinden. Bernard Mandeville, die in de achttiende eeuw de parabel *De Fabel der Bijen* schreef, zou dit waarschijnlijk het toppunt van rationeel gedrag hebben geacht. Maar geen enkele beoefenaar van de natuurwetenschap kan dat tegenwoordig meer zo zien, omdat hij weet dat de natuurwetenschap niet iets is dat door insekten of machines kan worden beoefend. Wat haar van alle automatisme onderscheidt is het scheppende proces waarin zij is gewikkeld, het werken met gelijkenissen; en dit proces nu is, een trieste leegte achterlatend, stilletjes verdwenen uit de mechanische werelden van de positivisten en behavioristen.

De wereld, die de menselijke geest kent en exploreert, bestaat een-

voudig niet buiten het denken. En dat denken bestaat eenvoudig niet buiten de symbolische concepties. Het symbool en de metafoor zijn voor de natuurwetenschap even onmisbaar als voor de poëzie. In de grond van de zaak zijn wij nog even weinig in staat massa te definiëren als Newton dat was. Maar daarom denken wij niet, noch dacht hij, dat vergelijkingen met massa als onbekende slechts ezelsbruggetjes zijn. Indien wij ons daarmee tevreden hadden gesteld, dan zouden wij nooit hebben geleerd massa in energie om te zetten. Met het vormen van het begrip „massa", met het uitspreken van het woord, zijn wij reeds begonnen aan een proces van proefneming en verificatie, dat een scheppend waarheidzoeken is.

In ons dorp woont een vriendelijke dokter die een beetje doof is. Hij schaamt er zich niet voor en draagt openlijk een gehoorapparaat. Mijn dochtertje kent hem en zijn gehoorapparaat vanaf de wieg. Toen zij als tweejarige kleuter voor het eerst een andere man met een gehoorapparaat zag zei ze in haar argeloosheid: „Die man is een dokter". Natuurlijk vergiste zij zich. Maar als beide mannen in plaats van een gehoorapparaat een stethoscoop hadden gedragen zouden wij opgetogen zijn geweest over haar generalisering. Ook dan zou zij weinig hebben begrepen van wat een dokter eigenlijk doet, en nog minder van wat hij is. Maar zij zou dan toch de eerste schrede hebben gezet — en in mijn ogen had zij dat zelfs gedaan toen zij zich vergiste — op de weg die leidt naar menselijke kennis, via het maken en corrigeren van concepties.

De rechtvaardigheid gebiedt te erkennen, dat de filosofische scholen van het positivisme en behaviorisme reden hebben gehad een beetje huiverig te zijn voor het zich beroepen op concepties of begrippen. Russell en Bridgman meden het werken met begrippen, omdat begrippen een slechte reputatie hebben, die nog steeds aanleiding kan geven tot misverstanden en verwarringen als men ze hanteert. In de geschiedenis der filosofie zijn begrippen veelal beschouwd als absolute en de mens aangeboren concepties, zoals b.v. lang het geval is geweest met de begrippen tijd en ruimte, waarvan Kant nog aannam dat zij pasklaar voor gebruik in de menselijke geest gereed lagen. De opvatting, dat onze begrippen zich hebben gevormd op grond van onze ervaring, en voortdurend weer aan de ervaring moeten worden getoetst en gecorrigeerd, is niet de klassieke opvatting. De klassieke opvatting was dat begrippen niet aan empirische toetsing behoefden te worden onderworpen. Hoeveel mensen beseffen, zelfs in de tegen-

woordige tijd, dat de begrippen, of concepties, van de natuurwetenschap zomin absoluut als eeuwigdurend zijn? En hoeveel mensen zullen buiten het domein der natuurwetenschap, in het maatschappelijke leven, en bovenal in de ethiek, de bevestiging door het ervaringsfeit als leidend beginsel willen aanvaarden? De gangbare visie blijft de klassieke visie: dat de waardebegrippen — recht en eer, waardigheid en verdraagzaamheid — een mate van verinnerlijking bezitten die hen voor de ervaring onbereikbaar maakt.

De oorsprong van deze misvatting is te zoeken in de gesloten redeneerkunst der middeleeuwen. Het meest karakteristieke en tegelijk voortreffelijkste voorbeeld daarvan is de methode van Thomas van Aquino. De fysica, zoals die gedurende drie eeuwen vóór de Natuurwetenschappelijke Revolutie algemeen werd beoefend, ging via Arabische geleerden op Aristoteles terug en was door Thomas van Aquino in een systeem samengevat. Maar zij werd niet, zoals de moderne fysica, aan de toets der waarheid onderworpen. Tussen de jaren 1256 en 1259 hield Thomas van Aquino ongeveer 250 discussie-voordrachten, alle over het thema der waarheid. Iedere voordracht duurde twee dagen. De ter discussie gestelde vraagstukken behoren tot een gedachtenwereld, die eenvoudig geen enkel aanrakingspunt meer heeft met de onze. Het waren vraagstukken als „Is Gods Alweten de oorzaak van alle dingen?" „Is het Boek des Levens hetzelfde als predestinatie?" „Kennen engelen de toekomst?"

Ik schuif zulke vragen niet hooghartig ter zijde als louter hersenschimmige bedenksels, zomin als ik *Tamburlaine*[1]) en *The Marriage of Heaven and Hell*[2]) als fantasterijen beschouw. Maar het is toch wel duidelijk dat zij geen betrekking hebben op het waarheidsprobleem zoals wij dat thans, uit het bijzondere het algemene afleidend, plegen te stellen. Zulke debatten zijn scholastische oefeningen in absolute logica. Zij gaan uit van premissen, die als absoluut vaststaand worden beschouwd; zij leiden dan uit het algemene het bijzondere af; en wat aldus wordt gevonden is aan geen verdere toetsing onderworpen. De dedukties zijn juist, omdat de premissen juist waren; dat is de scholastische methode. Het is ook de logica van Aristoteles. Ongelukkigerwijze

[1]) Toneelstuk van Christopher Marlowe (1564—1593) over de 14e-eeuwse Mongoolse veroveraar Timoer of Tamerlan, waarin de niets ontziende wreedheden van deze bloeddorstigste aller geweldenaars worden verheerlijkt als de boven iedere moraal verheven heldendaden van een stralende Uebermensch.

[2]) Een van de zgn. „Profetische Boeken" van de visioenaire mysticus William Blake (1757—1827).

komen wij er in de fysica niet ver mee, want de kloof tussen de intuïtieve en de geverifieerde conceptie kan er niet mee worden overbrugd.

De moderne natuurwetenschap ging aanvankelijk ook nog uit van deze zuiver deduktieve methode. Haar voornaamste voorbeeld was natuurlijk Euklides. Een historisch moment is in dit verband de bekering van Thomas Hobbes, zo tussen 1629 en 1631.

> Hij was al 40 jaar oud toen hij voor het eerst kennis maakte met geometrie; hetgeen bij toeval geschiedde. In de bibliotheek van een edelman vertoevend, zag hij daar de Elementen van Euklides opengeslagen liggen, en 't was bij de 47e Stelling van Boek I. Hij las die stelling. „Bij G...," zei hij, (hij mocht wel eens vloeken, om zijn woorden kracht bij te zetten) „bij G...," zei hij, „dit is onmogelijk!" Dus las hij ook het bewijs, dat hem verwees naar een vorige stelling; die hij eveneens las. Die verwees hem weer naar een daaraan voorafgaande; hij las ook die. En zo achtereenvolgens, tot hij ten slotte van bewijs tot bewijs volledig overtuigd was geworden van deze waarheid. Dit wekte in hem de liefde voor de geometrie.

Dit verhaal wordt ons gedaan door John Aubrey, een vriend van Hobbes. Aubrey neemt als vanzelfsprekend aan dat iedereen weet wat de zevenenveertigste stelling uit het eerste boek van Euklides is; als wij het niet weten ontgaat ons de knetterende pointe van het verhaal. Want de zevenenveertigste stelling is het theorema van Pythagoras — van een rechthoekige driehoek is de som van de kwadraten der rechthoekszijden gelijk aan het kwadraat van de hypothenusa —, het beroemdste theorema der oudheid, en uit dankbaarheid voor de ontdekking ervan zou Pythagoras de muzen honderd ossen hebben geofferd. Hobbes was dus, en dat in een eeuw die de theorema's in volgorde van nummering uit het hoofd had geleerd, op zijn veertigste nog onbekend met de inhoud van dit meest bekende; maar toen hij het eenmaal had leren kennen veranderde het de richting van zijn leven.

Van dat ogenblik af werd Hobbes een pionier van de deduktieve methode in de natuurwetenschap. In zijn tijd was deze vernieuwing noodzakelijk, maar de ontwikkeling der natuurwetenschap liet haar spoedig achter zich. Want toen Hobbes de deduktieve methode overnam, nam hij daarmee ook Euklides' veronderstelling over dat wij intuïtief weten wat een punt is, wat hoeken zijn, wat wij bedoelen met evenwijdige lijnen. Men nam eenvoudig aan dat begrippen en axio-

ma's voor zichzelf spraken, zowel in de geometrie als in de wereld der fysica.

Voor de natuurwetenschap moge dan sinds Hobbes de tijd niet hebben stilgestaan, op zulke gebieden als dat der ethiek is dit wel het geval geweest. In Hobbes' dagen presenteerde Spinoza zijn *Ethica „ordine geometrico demonstrata"*, volgens geometrische regelen bewezen. Het boek begint in Euklidische trant met acht definities en zeven axioma's. Dit is een bescheiden apparaat om er het heelal mee te lijf te gaan, want zelfs Euklides' vlakke meetkunde alleen heeft meer dan twintig axioma's nodig. Maar Spinoza pakt de zaak moedig en ook grondig aan, en het is niet zijn schuld dat wij na enige tijd het gevoel krijgen de pas op de plaats te maken. De geometrische methode der ethiek heeft haar laatste ontdekking al lang geleden gedaan. Zij zegt ons niets nieuws meer; en wat erger is, zij kan niets nieuws meer leren.

Hier raken wij aan een essentieel onderscheid tussen twee levenshoudingen. Beide gaan uit van een centrale gedachte. In beide geven wij ons rekenschap van de konsekwenties die uit deze centrale gedachte voortvloeien. Maar dan lopen de wegen uiteen. Met betrekking tot de ethiek, het gedrag, het besef van waarden, denken wij nog precies eender als Thomas van Aquino en Spinoza: dat onze voorstellingen en begrippen onveranderd dezelfde moeten blijven, omdat zij òf geopenbaard òf vanzelfsprekend zijn. Op het gebied van de natuurwetenschap heeft het avontuur van vierhonderd jaar speuren ons geleerd dat de rationele methode tot subtielere uitkomsten leidt, en dat juist voorstellingen en begrippen haar subtielste en het meest aan verandering onderhevige uitkomsten zijn. Honderdvijftig jaar geleden toonden Gauss en anderen reeds aan dat de axioma's van Euklides noch vanzelfsprekend, noch noodzakelijkerwijs exact zijn in onze wereld. En veel van wat er sindsdien in de fysica is gebeurd, met name op het gebied van de relativiteit, heeft bestaan in het ontwerpen van een nieuw, gedifferentieerder en boeiender, beeld van de ruimte. De behoefte aan zo'n gewijzigd beeld hebben de nieuw bekend geworden feiten doen ontstaan; en nochtans, hoezeer deden de nieuwe concepties onze hecht verankerde en zelfverzekerde denkbeelden omtrent hoe een goed gedisciplineerde ruimte zich *behoort* te gedragen geweld aan! De kwantum-mechanica is een doorlopend schandaal geweest, omdat zij kwam vertellen dat de wereld van het mikroskopisch kleine zich niet in alle opzichten gedraagt als een copie van de wereld in het groot. Swift had daar tweehonderd jaar geleden al iets van laten doorschemeren in zijn

Gullivers Reizen, en wij zouden er dus nu eigenlijk geen aanstoot meer aan moeten nemen; maar natuurlijk was Swift in zijn dagen ook een schandaal.

Is het waar dat de concepties der natuurwetenschap tot een andere wereld behoren dan die, welke in de ethiek of ten aanzien van waarden gelden? Is de wereld van *wat is* wel aan toetsing onderworpen, en de wereld van *wat behoort te zijn* niet? Ik kan dat niet geloven. Zulke begrippen als recht, mensheid en de volheid des levens zijn in de afgelopen vierhonderd jaar niet onveranderd dezelfde gebleven, wat theologen en filosofen ook mogen beweren. In hun hedendaagse betekenis bestonden zij zelfs niet toen Thomas van Aquino zijn *Summa contra Gentiles* schreef; zij bestaan ook nu nog niet in beschavingen, die het fysieke feit negeren. En hiermee bedoel ik niet slechts het natuurwetenschappelijke feit. De traditie der Renaissance is één en ondeelbaar, in de kunst en in de natuurwetenschap, in het geloof dat de fysieke wereld een bron van kennis is. De dichter beseft thans evenzeer als de bioloog dat het leven tot hem spreekt via de zintuigen. Maar dat is niet altijd zo geweest: Paolo Veronese kreeg in 1573 een standje van de Inquisitie omdat hij de wereldse werkelijkheid had afgebeeld op een gewijd schilderij. En het is ook thans niet overal zo: de oude beschavingen van het oosten verwerpen nog altijd de zintuigen als bron van kennis, en dit treedt in hun formalistische poëzie en hun ongepassioneerde schilderkunst even duidelijk aan de dag als in hun wetenschap.

In tegenstelling daarmee heeft het rekening houden met het ervaringsfeit het gehele wereldbeeld veranderd van dat deel der mensheid, dat de invloed van de Natuurwetenschappelijke Revolutie heeft ondergaan. Een beschaving kan haar onderscheidene, op verschillende terreinen opererende maar uit eenzelfde gerichtheid voortvloeiende, activiteiten niet in aparte vakjes van elkaar gescheiden houden, noch de natuurwetenschap aantrekken als een confectiepakje — een doordeweeks pakje, dat niet goed genoeg is voor de zondag. Het is niet toevallig dat de studie van het perspectief in de Renaissance gepaard gaat met de opkomst van een zintuiglijk-realistische wijze van schilderen. En de afkeer van het naturalisme, waarvan schilders in de afgelopen halve eeuw blijk hebben gegeven, houdt stellig verband met de nieuwe, van de klassieke voorstellingen zo zeer afwijkende, structuur, die de natuurgeleerden in datzelfde tijdsverloop in naarstige en moeizame onderzoekingsarbeid in de natuur hebben menen te ontdekken. In alle

uitingen ener beschaving weerspiegelt zich één dominerende tendentie, één wijze van het leven ervaren. En onze beschaving kan de concepties, die haar karakter bepalen, evenmin door waterdichte schotten gescheiden houden als haar oorlogen.

Dit alles wordt duidelijk wanneer eenmaal is ingezien dat ook de natuurwetenschap een systeem van concepties is: en aan de ervaring wordt iedere conceptie getoetst en gecorrigeerd. De toetssteen daarbij is: zal met de conceptie zijn te werken? Geeft zij een ongeforceerde eenheid aan de menselijke ervaring? Bindt zij het leven in een natuurlijke, door de feiten en niet door menselijke willekeur geschapen, orde?

De mensen hebben er altijd op gestaan ook maatschappelijke stelsels een gedragsschema's aan deze toetsing te onderwerpen. Wat heeft Karel I in 1649 zijn hoofd gekost? En wat bracht Karel II in 1660 terug, deed nochtans ten slotte zijn geslacht in de ban ten gunste van Nederlanders en Duitsers? Niet het verheven gepraat over het goddelijk recht van koningen, en niet de Bill of Rights, maar wat zij in de praktijk waard bleken. Engeland zou bereid zijn geweest om onder het even welk van beide concepties te leven, zoals het bereid is gebleken onder de conceptie van Newton of van Einstein te leven; het koos die, welke de mogelijkheid scheen te beloven op een onbelemmerde ontplooiing der maatschappelijke krachten.

Sindsdien heeft de samenleving rond bepaalde centrale gedachten een hele reeks maatschappelijke theorieën ontwikkeld, die elk op zijn beurt werd geacht de oplossing der maatschappelijke problemen te brengen, maar die nochtans elk op zijn beurt weer door de volgende moest worden gecorrigeerd. Daar was de vroeg-achttiende-eeuwse gedachte van het eigenbelang, geformuleerd door Mandeville en anderen; toen kwam het verlichte eigenbelang; toen de grootste mate van geluk voor het grootste aantal; de utiliteitsleer; de marxistische theorie van waarde en overwaarde, en de toepassing daarvan in de welvaartsstaat of in de klasseloze maatschappij. De mensen hebben geen van deze theorieën ooit behandeld alsof zij het laatste woord was, en zij zijn ook niet van zins zulks te doen. Zij hebben altijd geweigerd, en zij weigeren nog, om het even welke conceptie te aanvaarden als een vanzelfsprekendheid of als een eeuwig edict. Wat zij zich afvragen is: zal dit schema inderdaad in de praktijk blijken te werken, zonder dwang, zonder corruptie en zonder een nieuwe arbitraire bovenbouw van wetten, die niet noodzakelijkerwijs uit de centrale gedachte als zodanig voortvloeien? Beantwoorden de konsekwenties aan wat wij

op grond van onze ervaringen mogen verwachten; leven mensen in zo'n maatschappij werkelijk zoals ons wordt voorgespiegeld — of niet? Dit is de simpele maar beslissende toetsing aan de feiten, waaraan wij de grote woorden van de staten- en systemen-bouwers hebben leren onderwerpen. Wij zien dat op wel zeer overtuigende wijze gedemonstreerd in de (Amerikaanse) Onafhankelijkheidsverklaring, die naar goed Euklidisch gebruik begint met te decreteren „Wij beschouwen deze waarheden als vanzelfsprekend", maar die de rechtvaardiging voor haar opstelling ten slotte ontleent aan „een lange reeks misstanden en rechtsverkrachtingen": het koloniale systeem had gefaald.

De habitus van toetsing aan de waarheid van het ervaringsfeit is de stuwende kracht van onze beschaving geweest. De laatste oorlog heeft ons in alle naaktheid laten zien wat er met onze samenleving en met ons mensen gebeurt, wanneer met deze habitus wordt gebroken. De bezetting van Frankrijk dwong het Franse volk tot een houding, die een gespletenheid in de ethos en in het gedrag van iedere man en iedere vrouw betekende: een code van waarheid tegenover de landgenoten, en een code van leugen en bedrog tegenover de overweldigers. Dit was een heroïsche gespletenheid, moeilijker te handhaven dan wij (bedoeld is natuurlijk: wij Engelsen. Vert.) kunnen beseffen, en waarvoor de wereld het Franse volk nog altijd dankbaarheid verschuldigd is. Niettemin zullen zij, die in deze gespletenheid moesten leven, er nooit meer geheel van genezen, en de gewoonten van wantrouwen en lijdelijk verzet, welke zij aankweekte, zullen het herstel van normale verhoudingen en de terugkeer van het leven in vrijheid en openheid nog lang blijven belemmeren, in Frankrijk en in Europa.

Dit is de ernstige aanklacht tegen iedere staat, waarin mensen zich tegenover niemand meer vrijelijk durven uitspreken. De verwording der waarheids-traditie is moreel bederf voor hen, die bang moeten zijn te spreken; maar hoe oneindig funester, hoe mensonterend is zij voor de brullende overweldigers! De mensen die werkelijk door de veroveringen der Nazi's werden vernietigd waren de Nazi's zelf. Stel u de standing van het Duitse denken voor, waar een Werner Heisenberg door de S.S. was gekritiseerd en aan Himmler moest vragen zijn wetenschappelijke prestige te redden. Heisenberg had op zijn dertigste de Nobelprijs gewonnen; zijn theorie over de onzekerheids-relaties is een van de twee of drie werkelijk grootse concepties die de natuurwetenschap in deze eeuw heeft gevonden; en hij heeft zijn waarschuwend woord laten horen om de Duitsers er voor te behoeden de fout te begaan een ontdekking als die van de relativiteit te veronachtzamen om-

dat zij de ontdekker niet mochten. Toch had Himmler, een gewezen schoolmeester, maanden nodig voor een kleinzielig onderzoek van de zaak (een zijner familieleden scheen Heisenberg te kennen), voor en aleer hij kon besluiten Heydrich — uitgerekend Heydrich! — op te dragen Heisenberg in bescherming te nemen. Zijn brief aan Heydrich is in zijn onsterflijke belachelijkheid een papieren monument voor de minachting van de scheppende geest in een samenleving zonder waarheid. Want Himmler schrijft dat hij heeft gehoord dat Heisenberg goed genoeg is om in aanmerking te komen voor zijn eigen (Himmlers) *Akademie für Welteislehre.* Dit was een academie die Himmler zich voorstelde te wijden aan de doctrine, die hij deelde met of opdrong aan zijn wetenschappelijke jabroers, dat de sterren van ijs zijn.

Deze nonsens is natuurlijk van hetzelfde gehalte als de nonsens die de Duitsers te slikken kregen in de rassenleer. Er bestaat een innige samenhang tussen het geestelijk leven van de mens en de dominerende tendenties in de samenleving waarvan hij deel uitmaakt. Wanneer wij het getuigenis der feiten negeren met betrekking tot wat een ster is, dan negeren wij het ook met betrekking tot wat een mens is. Een samenleving wordt bijeengehouden door de eerbied van de mens voor de mens; zij faalt als samenleving, zij valt uiteen in door vrees en macht gescheiden groepen, wanneer zij zich een valse voorstelling van de mens heeft gevormd. Want de kracht, die een samenleving ten slotte haar stabiliteit verleent, is de aandrift die ons dwingt te zoeken naar wat ons waarlijk tot mensen maakt. Dit is een zoeken dat nooit een einde neemt: waar het een einde heeft genomen, zoals in de kastenmaatschappij of in de aan een heersersras onderworpen samenleving, is het mensbeeld verstard tot een niet meer te retoucheren karikatuur. De gewoonte de waarheid aan het ervaringsfeit te toetsen zal onze concepties, zowel die met betrekking tot de mens als die ten aanzien van de natuur, nooit met rust laten en ons voortdurend voor de noodzaak stellen ze overeenkomstig de ervaren werkelijkheid te herzien. Aan deze gewoonte, aan deze waarheidsdrang, zijn de rijken van Himmler en van Warren Hastings ten onder gegaan. Toen Hastings in een jaren durend proces terechtstond wegens de knevelarijen en afpersingen, waaraan hij zich tijdens zijn bewind als gouverneur-generaal van India (1773—1782) had schuldig gemaakt, was William Wilberforce bezig Engeland wakker te schudden en de publieke opinie te mobiliseren om een einde te maken aan de slavenhandel. Hij had in feite maar één argument: dat zwarte mensen mensen zijn. Een eeuw, en langer, van de natuurwetenschappelijke praktijk van open staan

voor de waarheid der feiten had zijn medeburgers er toen reeds rijp voor gemaakt de juistheid van dit argument in te zien en te beseffen, dat Hastings niet zo zeer een tiran was geweest dan wel een zwendelaar.

III. HET BESEF VAN MENSELIJKE WAARDIGHEID

Het eigenlijke onderwerp van dit artikel is de evolutie van hedendaagse waarden. En mijn thema is dat de waarden, die wij heden ten dage als permanent en dikwijls als vanzelfsprekend aanvaarden, zich hebben ontwikkeld uit de Renaissance en de Natuurwetenschappelijke Revolutie. Onder invloed van de kunsten en van de wetenschappen zijn de middeleeuwse waarden veranderd; en deze verandering heeft een verrijking betekend, in zover zij is gegaan in de richting van wat ons meer waarachtig tot menselijke wezens maakt. Met dit thema voor ogen heb ik dit laatste deel Het Besef van Menselijke Waardigheid genoemd.

Sommige mensen denken dat onze waarde-standaard ons, evenals b.v. het gezichtsvermogen, is aangeboren, en zij beschouwen iedere ketterij als een ziekte, die de patient niet zou hebben opgelopen indien hij er zindelijker gewoonten op na had gehouden. Anderen aanvaarden de waarde-begrippen als absolute geboden, die wij ons moeten inprenten en zo mogelijk leren liefhebben, maar die wij niet met enig profijt in twijfel kunnen trekken. Al deze lieden maken er zich innig bezorgd over dat wij ons goed zullen gedragen en ons toch niet zullen afvragen *hoe* wij ons gedragen. Omdat zij geloven dat menselijke waarden niet rationeel gefundeerd zijn, vrezen zij dat een beroep op de rede slechts tot oneerbiedigheid en deswege tot hedonisme zal kunnen leiden.

Ik deel deze vrees niet en ik heb haar niet nodig om mijn besef van waarden te schragen. Mijns inziens komen wij tot een begrip als plicht op dezelfde wijze als b.v. tot het begrip massa. Het begrip massa is mij niet met de geboorte meegegeven, en het is mij ook niet bij dwangbevel opgelegd; niettemin hebben zowel mijn aangeboren zintuiglijke vermogens als mijn opvoeding hun rol gespeeld in het proces dat aan dit begrip, uit mijn eigen ervaring en die van anderen gegroeid, in mijn geest gestalte gaf. Ik acht het niet moeilijk mijn conceptie van massa op deze gronden te verdedigen, en ik zie niet in waarom ik de conceptie van plicht als een waarde-begrip op andere gronden zou baseren.

Er is, geloof ik, nog een ander soort vrees die de mensen noopt zich

te verzetten tegen de opvatting dat de waarden, volgens welke zij leven, aan een empirisch onderzoek zouden moeten worden onderworpen. Zij willen wel toegeven dat zo'n onderzoek inderdaad zou kunnen onthullen wat mensen doen opdat het hun wel ga; maar, vragen zij, is wat zij doen ook wat zij *behoren* te doen? Is het niet vaker juist datgene, dat zij *niet* behoren te doen? Waarlijk, zeggen de rechtvaardigen, de slechten gaat het goed, en het gaat hun goed omdat zij doen wat slecht is. En wanneer dus de sociologie, evenals de natuurwetenschap, gaat onderzoeken wat werkt en wat niet werkt, dan vrezen deze mensen dat de wetten, die men aldus op het spoor komt, zeer onsmakelijke wetten zullen zijn.

Ik betwijfel of deze sombere opvatting voor het licht der geschiedenis stand houdt. Is het werkelijk waar dat het de slechten goed gaat? Hebben tirannieën zich in de worstelingen der volken altijd langer kunnen handhaven dan hun zwakkere tegenstanders? Het Romeinse keizerrijk heeft de christelijke martelaren niet overleefd. Macchiavelli was diep onder de indruk van de triomfen der Borgia's, en hij heeft met *De Vorst* ook op ons indruk gemaakt; maar waren de Borgia's in feite succesvol of benijdenswaardig? Was het lot van Hitler of Mussolini beter? En zelfs als wij rondkijken in de kleine wereld van ons eigen straatje, vinden wij dan werkelijk dat de bedriegers er het best aan toe zijn? Of laten wij ons alleen maar leiden door het troostende geloof dat onze buurman, omdat het hem goed gaat, *ipso facto* een slecht mens is?

Er schuilt een ernstige fout in deze door vrees ingegeven gedachtegang, dat maatschappij-analyse zou moeten leiden tot de ontdekking van een morele vorm van de wet van Gresham: dat het kwade het goede uitdrijft. Die fout is te veronderstellen, dat de gedrags-*normen* in een samenleving onveranderd zouden kunnen blijven wanneer het *gedrag* harer leden verandert. Dit nu is niet het geval. Het wettig gezag wordt uitgehold in een samenleving waar velen de wet overtreden. In een geordende samenleving kan een bedrieger nu en dan met profijt zijn slag slaan; maar hij kan dat slechts zolang bedrog een uitzondering blijft —dat wil zeggen, zolang zijn eigen praktijken de maatschappelijke orde niet vernietigen. De valse munter kan het vertrouwen van zijn medeburgers in de waarde van het geld slechts zolang uitbuiten als hijzelf dat vertrouwen niet ondermijnt. Waar dit vertrouwen fundamenteel is geschokt wordt de wet van Gresham inderdaad wrekende werkelijkheid: de samenleving valt uiteen in een chaos van wederzijds wantrouwen waarin nog slechts ruilhandel mogelijk is.

Wanneer wij een studie willen maken van het maatschappelijk gedrag, dan moet ons onderzoek in twee richtingen gaan — in de richting van de maatschappij, die slechts bijeen kan worden gehouden wanneer haar leden hun maatschappelijke plichten vervullen, en in de richting van de enkeling, aan wie de maatschappij de vrijheid moet blijven toestaan van het persoonlijk handelen en de persoonlijke verantwoordelijkheid. Het waarden-probleem doet zich eerst daar voor, waar mensen hun behoefte sociale dieren te zijn trachten te verenigen met hun behoefte vrije mensen te zijn. Er is geen probleem, en er zijn geen waarden, zolang mensen niet het één èn het ander wensen. Een anarchist die slechts de vrijheid begeert, tot welke prijs ook, zal de jungle of de strijd van allen tegen allen verkiezen boven de sociale gebondenheid. En de tiran die slechts orde wenst zal een totalitaire staat in het leven roepen. Hij zal hen, die zijn beleid in twijfel trekken of die het er niet mee eens zijn — dezulken, die Plato in de *Staat* dichters en in de *Wetten* materialisten noemde, en die (Amerikaanse) Congres-commissies voor het gemak maar als mannen der wetenschap betitelen —, isoleren en hij zal hen dan, Plato's raad opvolgend, laten verbannen of gelijkschakelen of likwideren of door een commissie tegen on-vaderlandslievende activiteit laten verhoren.

De waarde-begrippen zijn juist daarom zo ingewikkeld en zo moeilijk, omdat zij de synthese vormen van twee schijnbaar tegenstrijdige tendenties: zij impliceren de gebondenheid der mensen in een samenleving en tegelijkertijd de vrijheid van de enkeling die hem eerst waarlijk tot een menselijk wezen maakt. Een filosofie, die niet met beide noodzakelijkheden rekent, kan geen waarden scheppen en ze in feite niet toestaan. Dit geldt bijv. voor een eenzijdig sociaal gerichte filosofie als het dialectische materialisme, waarin de gemeenschap de enkeling voorschrijft hoe hij moet handelen (er is hem niet de speelruimte gelaten zich af te vragen hoe hij *behoort* te handelen). En het geldt evenzeer voor de individualistische stelsels, die gedurende een zekere tijd met name in Engeland nogal aanhang hebben gevonden — stelsels zoals het logische positivisme en de moderne versie daarvan, de analytische filosofie.

Het heeft zin de laatstgenoemde filosofische opvattingen van meer nabij te bekijken, omdat zij zich met nadruk aandienen als wetenschappelijke filosofieën. In reactie op de metafysische richtingen van de negentiende eeuw zijn zij teruggekeerd tot de empirische traditie, die in de Engelse filosofie teruggaat op Thomas Hobbes, op John Locke en bovenal op David Hume. Dit is een traditie die de bouwstenen en

het criterium voor een filosofie tracht te vinden in de fysieke wereld; het bewijsmateriaal dat zij zoekt is in hoofdzaak ook het bewijsmateriaal dat de natuurgeleerde zoekt, en zij verwerpt bewijsgronden die in de natuurwetenschap de toets der critiek niet zouden kunnen doorstaan. Degenen, die in deze terugkeer tot de empirische traditie voorgingen — eerst Bertrand Russell en later Ludwig Wittgenstein — waren dan ook inderdaad in wetenschappelijke discipline geschoolde mannen.

In zijn eerste geschriften beweerde Wittgenstein dat een filosofische stelling moet kunnen worden getoetst aan de fysieke wereld. Later ging hij de betekenis van een stelling zien in de wijze waarop zij kan worden gebruikt: d.w.z., in hoeverre zij in bepaalde verbanden past en aan bepaalde bedoelingen beantwoordt. Zijn eerste opvatting van waarheid was dus posivistisch, zijn latere analytisch. De volgelingen van Wittgenstein hebben zijn latere analytische opvatting van bruikbaarheid verworpen en vervangen door een filosofische methode, die dikwijls de indruk wekt aan geen enkel universeel criterium meer te zijn onderworpen; maar wat zij beogen blijft onveranderd hetzelfde als wat ook hun meester beoogde: het beeld, dat wij ons van de wereld vormen, te doen kloppen met de wijze waarop die wereld zich in de feiten manifesteert.

Positivisten en analytici zijn beiden de mening toegedaan dat de termen *is* en *behoort te zijn* tot verschillende werelden behoren; d.w.z., dat zinnen, waarin het woord *is* voorkomt, gewoonlijk een te verifiëren betekenis hebben, maar zinnen met de woorden *behoort te zijn* nooit.

Dit komt omdat de eenheid, waarmee zowel Wittgenstein als Russell werkt, één enkele mens is; alle Engelse emperische filosofie is individualistisch. En het is natuurlijk duidelijk dat de man, die als enig criterium voor juist of onjuist, echt of onecht, slechts zijn eigen persoonlijk criterium kan aanvaarden, geen basis heeft voor de maatschappelijke overeenkomst. De vraag hoe een mens zich *behoort* te gedragen is een maatschappelijke vraag, waarbij altijd verscheidene mensen zijn betrokken; en wie slechts het eigen bewijs en het eigen oordeel laat gelden, ontneemt zich de mogelijkheid om op deze vraag het antwoord te vinden.

Waar het hier om gaat is of het beginsel van verificatie ook kan worden aanvaard, indien wordt uitgegaan van de onderstelling, dat één enkel mens tot die verificatie bij machte is. Dit is een even reëel probleem als dat waarmee de fysica in 1905 werd geconfronteerd. Einstein bestreed in 1905 niet dat tijd en ruimte in beginsel absoluut kun-

nen zijn; hij vroeg zich slechts af hoe fysici in feite tijd en ruimte meten. Zo is het ook irrelevant (en metafysisch) te bestrijden dat verificatie in beginsel absoluut kan zijn; de vraag is: hoe verifiëren mensen in feite een bewering? Langs welke wegen, met welke middelen, komen zij tot hetzij het aanvaarden, hetzij het in twijfel trekken van bijv. een bewering als „De Krab-nevelvlek is de stof van een supernova die in 1054 explodeerde, en zij straalt licht uit omdat zij gedeeltelijk bestaat uit door de supernova geproduceerde radio-actieve koolstof?"

Dit is een voor de natuurwetenschap tamelijk eenvoudig vraagstuk. De positivist zou het tot een aantal nog eenvoudiger vraagstukjes herleiden en dan aanbieden die elk afzonderlijk te verifiëren. Maar het is een illusie, en een fatale illusie, wanneer hij denkt dat in zijn eentje te kunnen doen. Zelfs in beginsel zou hij het historische onderdeel van deze bewering niet kunnen verifiëren zonder na te snuffelen wat anderen er over hebben geschreven en te geloven wat zij meedelen. En in de praktijk zou hij noch de expansie-coëfficient van de Krab-nevel, noch de processen die de lichtuitstraling zouden kunnen veroorzaken, kunnen verifiëren zonder de hulp van een falanx van instrumentmakers en astronomen en kern-fysici en specialisten op allerlei andere gebieden, die hij ieder op zijn beurt zou moeten vertrouwen en geloven. Al deze kennis, al onze kennis, is gemeenschappelijk opgebouwd; er zou geen astro-fysica zijn, er zou geen geschiedenis zijn, er zou zelfs geen taal zijn, indien de mens een solitair was.

De drogreden, waarin zowel de positivist als de analyticus gevangen zit, is dat hij zich inbeeldt zonder hulp van wie ook te kunnen uitmaken wat waar en wat onwaar is. Dit weerhoudt hem er natuurlijk van zich in het sociale vlak uit te spreken. Maar veronderstel dat wij deze inbeelding laten varen en erkennen dat wij, zelfs in de verificatie van feiten, de medewerking van anderen nodig hebben — wat volgt daar dan uit? Daaruit volgt dat wij ons op anderen moeten kunnen verlaten; dat wij op hun woord moeten kunnen vertrouwen. Dat wil zeggen, er volgt uit dat er een beginsel is dat de samenleving bijeenhoudt, omdat zonder dit samenbindende beginsel de enkeling volkomen onmachtig zou zijn echt van onecht te onderscheiden. Dit beginsel is waarheidsliefde. Wanneer wij die waarheidsliefde als criterium voor de enkeling aanvaarden, dan moeten wij haar ook maken tot het cement van de samenleving.

De positivist gaat er van uit dat alleen beweringen, die in beginsel verifieerbaar zijn, een zinrijke inhoud hebben. Beweringen, die het

woord *is* bevatten, kunnen tot die categorie behoren; beweringen met het woord *behoort* echter niet. Maar wij zien nu dat aan dit criterium een gebondenheid in het bestel van een samenleving ten grondslag ligt, en eerst deze gebondenheid maakt verificatie mogelijk. Een maatschappelijk bestel wordt bijeengehouden door de verplichting de waarheid te spreken. Daaruit volgt dat een axiomatische maatschappelijke eis in de positivistische en analytische methode ligt opgesloten. Dit sociale axioma luidt: *Wij BEHOREN zo te handelen dat wat waar IS als waarheid kan worden gekend.*

Van deze grondgedachte moeten wij uitgaan wanneer wij willen onderzoeken hoe een samenleving doeltreffend kan functioneren. En om dit onderzoek binnen overzienbare grenzen te houden zal ik mij in het volgende bepalen tot een samenleving, waarin het waarheidsprincipe heerst: de gemeenschap der natuurgeleerden. Dit is een voor de hand liggende keuze, want na alles wat ik heb gezegd over hoe men in de natuurwetenschap te werk gaat, zou ik al onze onuitgesproken vragen ontwijken indien ik niet onder het oog zag hoe de natuurgeleerden samenwerken. De duizelingwekkende vooruitgang van de natuurwetenschap, zowel theoretisch als praktisch, is slechts mogelijk geweest door het bestaan van een vrije, niet door taboes geremde, en openhartig gegevens uitwisselende broederschap harer beoefenaren. Zij heeft reeds een eerbiedwaardig verleden, deze gemeenschap, want haar tradities, zowel van wetenschaps-beoefening als van wederkerig hulpbetoon, gaan via de Renaissance terug op de oude kloostergemeenschappen en de eerste vroeg-middeleeuwse universiteiten. De mannen en vrouwen, die zich aan de wetenschap wijden, vormen een studiegenootschap dat duurzamer is gebleken dan welke moderne staat ook, en dat nochtans veranderingen en evoluties heeft ondergaan als geen enkele kerk. Welke macht is het die hen aldus kan verenigen?

Dat is kennelijk de macht van de deugd. Gemeten aan de wereldse maatstaven van zowel het particuliere als het openbare leven zijn alle natuurgeleerden in hun werk natuurlijk wonderlijk deugdzaam en fatsoenlijk. Zij maken geen luidruchtige reclame, zij onthouden zich van valse voorspiegelingen of welke andere vorm van misleiding ook, zij trachten niet tot iedere prijs te overtuigen, zij appelleren noch aan het vooroordeel noch aan het gezag, zij komen vaak openhartig voor hun onwetendheid uit, hun discussies worden gekenmerkt door een waardige en hoffelijke toon en zij laten hun argumentatie niet vertroebelen

door sentimenten of ressentimenten ten aanzien van ras, politiek, geslacht of leeftijd, zij luisteren geduldig naar de jeugd en naar de ouderdom (die beide alles weten). Dit zijn de deugden van de wetenschap in het algemeen; zij zijn zeer in het bijzonder de deugden van de natuurwetenschap. Persoonlijk hebben ook de natuurgeleerden ongetwijfeld hun menselijke zwakheden. Sommigen houden misschien een maîtresse of lezen Karl Marx; anderen kunnen zelfs wel homosexueel zijn en Plato lezen. Maar in een wereld, waarin staat en dogma altijd schijnen te moeten dreigen of vleien, is de gemeenschap der natuurgeleerden geschoold in het vermijden van en hecht aaneengesloten in het verzet tegen iedere vorm van overreding, anders dan door de feiten. Een natuurgeleerde die deze spelregels overtreedt, zoals Lysenko heeft gedaan, wordt doodgezwegen. En een natuurgeleerde die ontdekt dat deze spelregels in zijn laboratorium zijn overtreden, zoals Kammerer moest ontdekken, doodt zichzelf.

Ik heb reeds te verstaan gegeven dat ik deze deugden niet toeschrijf aan de ingeschapen goedheid van natuurgeleerden. Al heeft dan een recent onderzoek wel uitgewezen dat vooral mensen van het ernstige, meditatieve, introverte type zich tot de beoefening van de natuurwetenschap voelen aangetrokken. Maar dat is het geleerden-temperament in het algemeen, en men vindt het ook bij historici en literaire critici en schilders van miniatuur; en wat ook de persoonlijke deugden van deze mensen mogen zijn, maatschappelijk gezien vormen zij slechts wat zij vierhonderd jaar geleden ook reeds vormden: verspreide groepen individuen. Het is dan ook niet het temperament van de natuurgeleerden dat van hun gemeenschap zo'n stabiele en machtige factor in de wereld heeft gemaakt.

De in de natuurwetenschap geldende waarden kunnen evenmin worden toegeschreven aan de deugden van haar beoefenaren als aan de vermanend opgeheven vinger waarmee ieder beroep de beroepsgenoten een code van goed gedrag voorhoudt. Zij zijn eenvoudig aan de beoefening der natuurwetenschap meegekomen, omdat zij de onontkoombare voorwaarden voor die beoefening vormen.

(Slot volgt.)

Henk M. Beumer

DE GEBLINDEERDE PLEZIERREIS

I

Tegen de tijd dat ik zou aankomen betrok de lucht en begon het te onweren en te regenen. De huizen werden allen in afweer gebracht en het dorp scheen uitgestorven. Op dat ogenblik, onder de dreigende lucht, arriveerde de bus waarmee na ruim een uur hobbelen ik in het dorp aankwam: een bus gevuld met een bonte groep, vrouwen met hangerige gezichten en vuil haar, mannen met werkmanskleding en huilende kinderen. Ook het landschap had zijn veranderingen ondergaan. De huizen waren geen huizen meer, nog slechts woongelegenheden, waarin inderdaad mensen met veel kinderen woonden. Naar een van die huizen zou ik me moeten begeven.

Het huis was groter dan ik verwachtte en het was zelfs witgeschilderd. Later zou me verteld worden waarom het huis witgeschilderd was.

Bij mijn aankomst werd ik opgewacht door een man met een nors gelaat en een vrouw zoals alle vrouwen in de bus.

De man bracht me boven, via een smalle, bochtige trap, naar een zolderkamer met een klein raam, dat aan de achterzijde uitzag op een veld met kippen. Dit was het enige teken van leven dat ik vanuit dit raam zag: af en toe een menselijke stem met een onverstaanbaar dialect, en het gekakel der kippen. Van de hoofdweg, die aan de voorzijde van het huis was gelegen, hoorde ik af en toe een motor of auto voorbijrazen. De man ging weer weg en het was nu tijd om de omgeving te verkennen, voorzover die er was. Het dorp droeg alle kenmerken der landstreek: stof, onordelijk gebouwd, oud en nieuw willekeurig verspreid. Straten gingen over in zandpaden, om verderop weer weg te worden.

II

Mijn aankomst zal voor mij wel onbegrepen blijven tussen de witte muren, waar ik nu rust vind. Zacht klinkt er muziek door van ergens anders. Misschien dat Eroll daar . . . nee, dat is onmogelijk, ik heb hem uren geleden achtergelaten en ben sindsdien ver weggebracht door pa, die terug is gegaan. Hij heeft mij niet verteld waarom hij alleen terug

is gegaan, maar nu zit ik hier, zonder Eroll en Peter en ik weet niet wanneer ik ze terug zal zien. Dat ik ze nooit terug zal zien kan ik niet geloven, misschien zie ik ze eerder dan ik zelf vermoed.

III

Een vrouw komt binnen en zegt mij met haar mee te gaan. We lopen door een lange gang met vele deuren links en ramen rechts, gaan een donkere gang in en tenslotte zegt de vrouw mij een deur binnen te gaan. Achter mij slaat de deur dicht. Het is schemerig binnen, ik weet niets anders dan te blijven staan. Na enige tijd begin ik iets te onderscheiden: links een bank, rechts een deur, voor mij zwart. Ik ga voorzichtig op de bank zitten. Even later gaat de deur open en zegt de vrouw mij met haar mee te komen. Ik volg haar door enkele donkere vertrekken, tenslotte duwt ze mij tussen enkele rechtopstaande platen. Er brandt ergens hoog boven mij flauw een lamp, een onafgebroken suizen vult het vertrek. Ik hoor enkele geluiden, ik moet stilstaan en dan zegt ze het is klaar. Je mag weer terug. Ze brengt mij weer terug naar de kamer, waar de bank staat, waar ik enige tijd wacht. Dan wordt ik door een man meegenomen, we maken een lange wandeling door vele gangen, tenslotte kom ik weer terug in het kamertje, waar ik gezeten had.

IV

Vanmiddag, geheel onverwacht, kwam pa met Eroll binnen. Eroll is bruin, maar hij is mijn broeder. Ze gingen zitten en vertelden me van thuis, van de kippen en Peter. Ik zei vertel me eens wat van jullie zelf, wat hebben jullie thuis gedaan?

Eroll zei: ik heb een nieuw kippenhok gebouwd. Je moeder was een kip, heeft Eroll mij gezegd.

Ik zei: voor ma? Pa lachte en zei wat tegen Eroll dat ik niet kon horen. Pa begon direct te vertellen over enkele kamers boven die hij aan andere mensen wilde verhuren, maar Eroll en Peter wilden dat niet.

Eroll zei: ik wil beslist niet dat u dat doet pa!

Pa zei niets, maar kreeg een rood hoofd, ik zag het heel duidelijk. Wanneer pa rood wordt, is hij boos.

Toen pa en Eroll weg waren, heb ik lange tijd nagedacht. Ik dacht over vroeger, zoals het was toen ik nog thuis was. Was het toen beter dan nu? Het antwoord wist ik niet. Ik zal er nog eens over spreken als Eroll en Peter en pa bij mij komen, dan zal ik het ze vragen. Ik heb er niets van gemerkt, de laatste keer dat ze bij mij kwamen. Pa heeft iets tegen Eroll gezegd, dat ik niet kon verstaan.

Ik verlang niet naar huis terug, geloof ik, maar wel naar de stad, waar we altijd naar toe gingen en waar ik nu nooit meer kom. Ik zal eens vragen of ik er niet eens een keer mag gaan kijken.

V

Door de lange, eindeloze gang klinken de voetstappen steeds luider en luider. Ze naderen langzaam mijn kamer, maar ze zullen voorbijgaan. Als het geluid uitgestorven is hoor ik de voetstappen niet meer, alleen zeer zacht muziek. Een suizen in de waterleidingbuis. Totdat plotseling de voetstappen weer komen, luider en luider, om plotseling te verdwijnen. Bij mijn deur houden ze nooit stil, nooit komt iemand binnen.

Een zacht geruis dringt tot mij door. Het is de wind heeft men mij gezegd. Ik geloof dat wel, maar het geruis dringt dag en nacht tot mij door, waar ik ook ben. Het is de wind in de bomen heeft men mij gezegd. In de stad hoorde ik dit geruis nooit, omdat huizen geen bomen zijn en niet meebewegen. Maar in de stad woont pa met Eroll en Peter. Langzaam maar zeker krijg ik een gevoel verlaten te zijn, misschien ben ik alleen, voorgoed alleen hier, voorgoed.

Annie Romein-Verschoor

NEDERLANDS PROZA

Herman Teirlinck: Zelfportret of Het Galgenmaal, 2de druk. Uit. Mij A. Manteau N.V., Brussel. z.j.

In de opdracht aan Willem Pée, die Teirlincks laatste roman inleidt, schrijft hij:

„Ik weet wel dat de romancier, doordat hij in bewuste of onderbewuste gronden naar sluimerende associaties grijpt, in meerdere of mindere mate een autobiograaf is.

Maar ik mag niet toegeven dat onderhavig „zelfportret een geromanceerde autobiografie zou zijn. Men zoeke niet naar de sleutel die reële gebeurtenissen kan onthullen. Ten aanzien van een introspectie als deze, gaat het belang eerder naar de motor dan naar de weg die hij heeft afgelegd. Dit is dan ook allerminst de beschrijving van een anecdotisch leven, maar de ontleding van een authentiek wezen.

Onder de willekeurig vermomde werkelijkheid zit de harde, onverbiddelijke waarheid, net voldoende gesluierd om de schaamte van de biechteling te verschalken."

Die paar zinnen, waarin de schrijver zo onaantastbaar de verhouding van waarheid en verdichting in het waarachtige kunstwerk vastlegt, vormen een moedig tegenstuk van die zichzelf veiligstellende „waarschuwing" aan het begin van menig ik-verhaal afgedrukt: „alle figuren uit dit boek zijn volkomen fictief, voor zover ze enige gelijkenis mochten vertonen met personen uit de omgeving van de schrijver, berust dat op louter toeval".

Dit is overigens naar de vorm geen ik-verhaal, maar een gij-verhaal, d.w.z. een doorlopende monologue intérieur voor de spiegel, en dat betekent meer dan een stilistische figuur, het duidt op een genadeloos en strak aangetrokken streven naar zelfobjectivering.

Er is inderdaad geen enkel motief voor wie het geluk heeft deze roman te lezen om in het barokke milieu van intriges en gewelddadigheid binnen een Brusselse grote wereld, waarin Teirlinck al meer van zijn romans liet spelen, te speuren naar de reële gebeurtenissen, die de „waarheid" van deze fictie zouden openbaren. Die waarheid is trouwens met schaamteloze eerlijkheid in de titel opengelegd: het zelfportret van een gretig levende, oude man, die onverbloemd zijn verzet registreert tegen de ontzegging, die de jaren hem opleggen. De waar-

heid is hier niet na te speuren in anecdoten, in huizen en straten, in menselijke instellingen en verhoudingen, maar in het allerpersoonlijkste, dat door de grote schrijver die Teirlinck is, tot de meest algemeen menselijke tragedie wordt gemaakt: de tragedie van het onvermijdelijk verval. De schaamteloosheid van zijn biecht vindt zijn loon in ons aller onvermijdelijke participatie, nu of later, in deze hopeloze strijd.

Een bejaard hoogleraar verzuchtte eens bij de aanblik van de portrettengalerij in de senaatskamer: goed dat er namen bij staan, anders waren we over vijftig jaar allemaal: oude man in toga. Maar wat van al die schilderijen van 50, 100 en meer jaren terug het scherpst het beeld van een oude man in toga oproept, zal vermoedelijk ook het meest indringende portret geweest zijn.

Van geen boeken heeft het minder zin het verhaal ervan over te vertellen dan van die van Teirlinck. Daarvoor is zijn machtig en manlijk taalgebruik een te wezenlijk element van zijn kunst. Zó overheersend is die stijl, dat hij ze — het is een van mijn kleine bezwaren — niet alleen aan zijn weifelende held leent, maar ook voor de brieven van het door hem verleide „gevallen" meisje.

Een ander bezwaar raakt eveneens het gebied der „vermomde werkelijkheid": wij krijgen van deze fel levende man zo louter de emotionele, de erotische kant te zien. Wij zouden deze levensdrift zich ook willen zien realiseren en inkrimpen in zijn maatschappelijke activiteit, in zijn werk, in de Bank, die nu niet meer dan een indrukwekkend coulissenstelsel rondom het drama van zijn liefde, zijn haat, zijn angsten vormt.

Maar dit is een boek waartegenover men slechts aarzelend zijn bezwaren naar voren brengt en waarvan men de meesterlijke kwaliteiten licht te kort zou doen, omdat zijn voornaamheid de grote woorden terugdringt, die zijn indrukwekkend formaat in ons oproept.

J. J. Klant: Hollands Diep. Geïll. door Jennie Dalenoord. De Bezige Bij, Amsterdam, 1956.

Je vindt zo iets leuk of je vindt het niet leuk. Ik vind het niet leuk. Want een persiflage op het eigen volk is m.i. alleen iets waard, wanneer hij 1e inderdaad geestig en ad rem is, en 2e zo scherp en kwaadaardig, dat je onderin de bloedige verbittering en ergernis voelt: en dat is, mijn God, nu mijn volk, mijn eigen volk! Haalt hij dat niet, dan vervalt hij onvermijdelijk in het snobisme van de jongen van bescheiden komaf, die zich van zijn familie distantiëert.

Er is geen overmaat van plezier op deze wereld en wanneer er mensen zijn, die zich telkens maar weer kunnen vermaken met de eindeloze varianten op de renoster en het zachte eitje, à la bonheur, laat ze dat genoegen. Maar ik kan niet zeggen dat ik, behalve dan door de vermelding van enkele sjiboleths als de verzuiling in deze gerekte boutade het wezen van de Hollander zo bijzonder overtuigend herken. Mocht Klant nog eens een vervolg op dit boekje schrijven — want je kan zo nog best een poosje doorgaan — laat hij dan ook eens enige aandacht besteden aan die typisch Hollandse trek, met name van de Hollandse intellectueel in het buitenland: de neiging om zich als een superieure geest te doen kennen door al zijn landgenoten voor burgerbaasjes uit te maken.

Maria van der Steen: Totale Uitverkoop. Bert Bakker—Daamen N.V., Den Haag, 1956.

Het zou mij niet verbazen, wanneer deze kennelijk niet meer jeugdige debutante tot de auteurs van één boek zou gaan behoren. Niet omdat haar boek zo onwennig geschreven zou zijn, integendeel, maar omdat ze onmiskenbaar een van die mensen is, die alleen spreken, als ze wat te zeggen hebben. Dat is weliswaar het enig geldig motief om een boek te schrijven, maar dat neemt niet weg, dat er altijd heel wat auteurs zijn, voor wie het boeken-maken primair is.

Ook de titel van Maria v. d. Steen's roman suggereert de wat bruuske houding van iemand, die het nu eens duidelijk allemaal gezegd wil hebben. Wat is „alles"? Het onvermijdelijk eentonig verhaal van armoede en ellende in een aan lager wal geraakt gezin in het achterlijk Brabant van omstreeks 1900 (of nog later?). We krijgen die neergang te zien door de ogen van een intelligent kind, fel en vinnig reagerend op het harde lot, dat haar wordt opgelegd en op een kerkelijk gezag, dat geen ander doel schijnt te hebben dan dat lot lijdzaam te doen aanvaarden, ja, te bestendigen. De schrijfster is evenmin sentimenteel als haar kleine heldin: het boek is een bittere uitbarsting van lang verkropt leed en men kan er zich slechts over verbazen, dat het zo lang verzwegen werd. Waarom zij zweeg en ook waarom zij ten slotte toch tot spreken kwam blijkt uit een uitspraak van de schrijfster zelf: „Misschien zou een schrijver een dergelijk boek niet tijdens zijn leven moeten publiceren. En als het despotisme van de kerk in die streken wèrkelijk tot het verleden behoorde, zou ik, als volwassene, het wellicht niet aan de openbaarheid prijs geven. Met het schrijven had ik dus geen bedoeling, met de uitgave wel."

In een bespreking van dit boek in het Critisch Bulletin van dec. '56 onder de titel *Tijdsbeeld van een overwonnen Verleden* zegt Anton Coolen in aansluiting daarop, na een beschouwing over verheugende verschillen in het Brabantse fabriekswezen toen en nu en over de rol van het kerkelijk sociale werk in die verandering: „Niet in het doel, waarop de schrijfster de uitsluitende nadruk legt — de vinger op de wondeplek — rechtvaardigt zich de uitgave van het boek, — de ontkende rechtvaardiging ligt wel degelijk literair in dit gevoelig herinneringsbeeld zelf." Wij verklaren ons graag met Coolen akkoord, dat de publicatie van dit boek literair alleszins gerechtvaardigd is, maar daargelaten of een boek alleen op een literaire rechtvaardiging kan leven en daargelaten of Coolen's rooskleurige beschrijving van het leven van het huidige Brabantse fabrieksmeisje niet een beetje doet denken aan de al te opgewekte advertenties in de tram: „meisjes, gaat werken bij . . .", ik zou dáárom alleen al graag een tweede boek van Maria v. d. Steen tegemoet zien, omdat ik haar in staat acht met evenveel literair vermogen en even weinig literaire *bedoeling* en evenzeer vervuld van de zaak waar het om gaat een beeld te geven, ja, nog altijd van het „despotisme der kerk" in het Zuiden, waar Coolen zo licht over heen loopt, en van de zoveel subtielere middelen, waarmee dat in onze tijd zijn doel tracht te verwezenlijken.

Het boek is goed en met een zekere vaart geschreven en wat lang niet van alle jeugdherinneringen — waarvoor we dit boek in wezen toch wel mogen houden — gezegd kan worden: de „ik" is maar nauwelijks hoofdpersoon, ook de overige figuren komen uit de verf en vertonen een eigen ontwikkeling; de vader in zijn langzaam afzakken naar het „vrije" zwerversbestaan, de moeder in haar vlagen van doffe berusting, verbittering en weer oplevende energie en verlangen naar een schamel beetje levensvreugde en de reacties van de kinderen op die flakkerende veranderingen.

Rudo Durant

RONDING

Het inktgroene en eens zo hoge onkruid
onsamenhangend geplant
rond de drempel van de afloop
heeft voor vroeg en laat
de deur verscholen
waarin de specht van mijn angst
koude tranen en eelthanden beitelt
een stroom van schelpen vlecht
en als het licht in de morgen bladert
opnieuw woorden zonder uitkomst seint

Vergeet me als je met uw broze vrienden
in de kuilen tussen de daken daalt
de dorstplanken opraapt
en de dobbelstenen doorgeeft
de speelkaarten herschikt
en een landschap vol raderen vindt
vergeet me werp de schuld
der troosteloosheid in de juke box
uw eiland maakt de stilte rood
en verlossend draagt de luidspreker
mimosa's van erbarmen.

FOTOGRAFURE

Noem mij desnoods
maanburcht bij middernacht
overal opent de lente zich
zwart en wakend
wind en regen werden ijzer in de brug
in het sterrenlicht
kartelen boompenselen de muren uit

Achter de atriumruiten
springen gangen van schrik
hun gelijken naar de keel
uit het witte vuur genstert de zwarte as
met de rust van het tafelblad
dat mijn gedachten draagt
met de onrust van de klok
die mijn lippen toetikt
als ik om stilte vragen wil

Een kandelaar van eeuwenoude kleur
zegt dat de dag nog ver is
zo ver
zal ik mezelf vinden
vóór de zwaluwen uit hun geboorte groeien
en de beweging van het water
een vis wordt in het riet

Alle geuren
worden ademloos in onbereikbaarheid
de sterren haken op elkander in.

ANTWERPEN

Vijf voor twee
juist rap genoeg steekt de tijd
de keyserlei over
auto's spinnen een groot net over de stad
een kat van weemoed ronkt vuur uit een drempel
de vonken leggen cirkels kleur
rond stengels moeheid

Om vijf voor twee dus
als de middagommegang traag en voornaam
maar hopelozer dan een haan op de toren
zijn onvoltooide kring penseelt
kraai ik om een kamer en wat warme lucht
om een stalen winkelbel die brood brengt
om 's nachts te kunnen slapen
diepzeezwart en windstiller

De dooi heeft te natte armen
om wegwijzer te zijn
de richting van het jaar aanduidend
en eens het volgend kwartier
in kinkhorens en kruiken
schrikt de verkeersagent open
maakt een bloedrood proces op
voor het dinsdagmeisje onder de auto
dat met verdronken ogen kijkt
naar de koplampen
die nooit gelachen hebben

Misschien zal ik eens in argentinie staan
en listige uitroeptekens
uit de verdiepingen zien vallen
natuurlijk zal ik verjaagd worden
en ieder land is dan te veel.

Antoon Coolen

HET ANATHEMA*)

De jongens hadden Wigbertje Benner de nagelgaten in dat hoefijzer zien smeden; een paar dagen later kwamen ze op een morgen weer langs de smederij, om hem aan te halen voor school. Er stond een paard in de hoefstal en Wigbertje had mee mogen helpen bij het beslaan. Zijn vader en de boer, die het paard gebracht had, stonden nu naar hem te kijken, en de jongens drongen haastig naar voren, om ook te zien, wat hij daar uitvoerde. Wat knipte hij handig met de nijptang de boven de hoef uit stekende punten van de spijkers, en toen, de twee handen aan de lange vijl, aan het bijvijlen. Hij was ferm aan de slag, de lippen op elkaar geklemd, maar soms kalmeerde hij het paard als het op zijn drie benen zich ineens weerde en stond te trappelen.

— Ho! ho! Mardômme. Sta stil!

De boer moest lachen en zei tegen de smid:

— Hij is niet weinig. Aan dat manneke zult ge plezier beleven.

Maar het was tijd, om naar school te gaan. Wigbertje moest binnen zijn handen gaan wassen, hij was vlug terug, toen gingen ze naar school op een kalm klompendrafje. Ze staken het marktplein over, maar bij de schuurdeur van van Doremalen hielden ze stil. Schuin over de paarden in de hoogstand was een brede helwitte strook geplakt met zwarte letters. — Verroest! zeiden de jongens.

Want op de strook stond, dat de voorstellingen van het circus op de aangekondigde dagen zouden doorgaan. En met grote letters stond daaronder: Standplaats weiland van de heer H. Minderhout, aan het Kerkeind, ingang naast café.

— Verroest! riepen de jongens weer.

Het circus komt tòch, ze hadden het er meteen druk over en schreeuwden door elkaar. Ze begrepen het niet zo gauw, hoe het in zijn werk gegaan kon zijn, dat het nu toch kwam, maar het ging door, dat was duidelijk en zeker. Alle teleurstelling was op slag vergeten en meteen was er weer die opwinding over de grote dingen, die op handen waren, en ze verzekerden, dat ze dan toch wel eens zouden willen zien, of zij niet in dat circus zouden komen. Daar sloeg al van de toren de eerste van de negen slagen, er kwamen nog wat laatkomers aanhollen, en toen in een gezamenlijke draf naar school.

*) Zesde hoofdstuk uit de roman *De Grote Voltige.*

Niet alleen op de schuurdeuren van van Doremalen was die brede, witte strook over de circusplaat geplakt. Overal waar die platen hingen was iemand ongemerkt, misschien in de nacht, opnieuw aan het plakken geweest. Over de half weggescheurde biljetten hingen frisse nieuwe, weer in de helderste kleuren, en overal die stroken schuin over de plaat of er onder tegen aan, met de vermelding, dat de aangekondigde voorstellingen door gingen.

Dat café en die wei van Huib Minderhout, dat was midden in het dorp. Het café was een vroegere uitspanning, waar altijd een klein boerebedrijfje bij had gehoord, een paard, wat koeien in de stal, weiland en daar achter nog wat akkergrond, maar het akkerland was de laatste jaren als bouwterrein verkocht en er waren daar een paar nieuwe huizen neergezet. Huib Minderhout boerde niet zozeer, hij was kastelein en handelsman, hij handelde ook in vee en paarden, maar hij had altijd nog een paar koeien in de stal en 's zomers in de wei voor een melkverkoop. Die wei lag naast zijn herberg met een rij wilge-bomen hoog langs de straatkant; — en de deken en de kapelaans moesten hier langs als zij over het kerkpad naar de kerk gingen en ervan terug kwamen. Dat laatste kwam er nog bij, dat was misschien nog het ergste affront, dat Minderhout de geestelijkheid aandeed.

Minderhout zei er achter de tapkast niet veel over als zij hem ernaar vroegen. Hij zei alleen, dat hij het belachelijk vond, dat we allemaal als kleine kinderen behandeld werden en de geestelijkheid eens zou uitmaken, of wij naar een circus mochten ja dan neen.

Minderhout was altijd een beetje een dwarse. Hij had al eens eerder met de geestelijkheid overhoop gelegen, toen hij met vastenavond in zijn herberg personen van beiderlei kunne had laten dansen bij een draaiorgel, dat hij in de stad had gehuurd. Maar daar had hij niet veel plezier van gehad, er was maar zo'n beetje min volk gekomen van buiten af, dat hij zelf eigenlijk net zo lief niet in zijn herberg zag. Eer hij weer zoiets kon doen had de gemeente er met een verordening een stokje voor gestoken, waarvan alleen met de kermis werd afgeweken, maar dan met een verbod voor vrouwen, het danslokaal te betreden.

Met dat circus was Minderhout de gemeente voor. Geen burgemeesters, geen pastoors, geen advocaten konden het tegen houden; het kwam, en daarmee uit. Er werd over gesproken, wat het circus, om de voorstellingen te kunnen doorzetten, hem wel voor een pacht zou betalen. Hij zelf zei, dat geld hem niet kon schelen, als het ze tegenviel schònk hij ze de pacht. Om het geld was het hem niet te doen. Hij wou alleen maar eens laten zien, dat we hier in een vrij land woonden en

dat we maar niet braaf ja en amen hadden te knikken als overal de domper op ging. Hij was voor vooruitgang en verlichting, hij had zeker zo'n gevoel van een heldere nieuwe tijd, waarin we bevrijd zouden zijn van dwang van boven af en van alles wat ons bezwaarde en tegenhield. Maar of hij het pachtgeld voor zijn wei binnenkreeg of niet, hij zou in elk geval wel een flinke winst gezet hebben op zijn hooi- en stro- en vleesleveranties, waarover hij, aleer het circus verboden werd, met die circusmensen had onderhandeld; — daarom had hij natuurlijk ook de weg geweten, te zorgen, dat het circus toch kwam. Misschien had hij zijn wei wel voor niets aangeboden, alleen om de deken dwars te zitten en wie weet, wat hij die circusmensen wijs gemaakt had over hoe we hier naar de nieuwe tijd en naar de verlichting zaten te snakken.

Met de deken was het een ongelijke strijd, hij had te groot gezag, en de mensen hadden ook te zeer eerbied voor zijn persoon. Maar Minderhout lachte er mee, als iemand hem vertelde, dat hij wel moeite met de hooi- en stro-leveranties zou krijgen en met het leveren van het vlees. Hij zei, dat hij er niet eens de boer voor op hoefde, de boeren kwamen het hem zelf aanbieden, blij, dat ze een vlotte prijs konden maken, hij kon net zoveel krijgen als hij wilde. En met de paar slagers in het dorp was het precies hetzelfde, die kwamen hun aanbiedingen doen aan de achterdeur.

Minderhout was voor de vooruitgang en de verlichting. Hij kon best zijn woordje doen, gewiekst en met een kwinkslag als het te pas kwam. En de mensen, die het over hem hadden, zeiden er altijd bij, dat het nog een knappe man om te zien was ook. En dat was hij, hij had er Heintje, zijn vieve en vurige vrouw, mee gewonnen. Als ze, wanneer hij iemand aan de toog had, eens om de deur keek om te zien, wie hem aan de praat hield, kon hij haar aankijken met van die scheve ogen in een gezicht, dat één en al lach was, zodat ze naderhand in de keuken van plezier zat te blozen. Minderhout zat druk in de kleinen. Hij ging naar de kerk, niet te veel, van kwezels moest Onze Lieve Heer het niet hebben, een vroegmiske 's zondags, meer niet, maar hij sloeg niet over. Tegen heel veel echter ging hij vierkant in, en nou ging hij in tegen die kinderachtige opvattingen van de deken. Dat werd te gek hier, en daarom kwam nou dat circus, voor die verrassing had hij dan toch maar gezorgd.

Omdat hij altijd 's zondags naar de vroegmis ging hoorde hij zelf niet de preek, die de deken vlak voor de komst van het circus in de hoogmis hield. En zijn vrouw bleef het bespaard er bij onder de mensen

te zitten, want ze ging naar de half negen mis; vader en moeder losten 's zondagsmorgens elkaar af met die kleintjes in huis.

Maar de kerk zat onder de hoogmis nog voller dan anders. De mensen voelden op voorhand, dat de deken de streek van Minderhout niet over zijn kant zou laten gaan. Het „dierbare parochianen", waarmee hij altijd begon, had hij nog nooit zo innig gezegd als nu, de mensen waren er al door gewonnen, al gaven ze hem geen gelijk in dat tegenhouden van veel, waartegen op zichzelf geen bezwaar bestond.

De deken sprak in het begin met een kalme stem, maar iedereen voelde dat ze trilde van innerlijke bewogenheid, hij zag er ook ongewoon bleek uit. Hij wilde vooraf verzekeren, dat hij de mensen een gepast vermaak niet misgunde. Dit wilde hij vooropstellen, vooraleer hij de ernstige waarschuwing zou laten horen, die de geestelijke overheid in verband met de komst van een circus naar onze gemeente, tot de parochianen meende te moeten richten. Want hier gold het geen gepast vermaak, maar een vermaak, dat een ernstig gevaar voor de goede zeden inhield, omdat het in strijd was met de normen van moraal en fatsoen. Dit vermaak was door de burgerlijke overheid, nadat het geestelijk gezag haar op de gevaren, die het inhield, gewezen had, dan ook niet toegelaten.

Nu had iemand de maatregelen van het burgerlijk en kerkelijk gezag weten te verijdelen en de listige weg gevonden, het circus toch hier naar toe te halen. De kinderen der duisternis zijn slimmer dan de kinderen des lichts. De deken erkende, dat het hem diep had geschokt en dat hij had moeten denken aan de parabel van de boze, die in de nacht komt en onkruid zaait tussen het goede zaad.

Toch moest de betrokkene zich niet de illusie maken, dat hij het spel had gewonnen. Er was een gemeentelijke verordening in voorbereiding, waarbij het toelaten van circussen en kermisvermakelijkheden op particulier terrein onder alle omstandigheden zou zijn verboden. De overheid kon niet met zich laten spotten en de overwinning van hem, die meende, haar maatregelen te kunnen trotseren, zou van beschamend korte duur zijn. De deken wist niet, wat de betrokkene bezielde. Hij kon uit onnadenkendheid hebben gehandeld of verleid zijn door de mammon. Hij kon ook hebben gehandeld uit een geest van verzet, en dan moest hij vooral niet denken, daarmee nou eens echt flink te zijn geweest; hij deed beter, bij zichzelf eens eerder na te gaan, wat hem dreef tot dat verzet. Dan zou hij tot zijn beschaming juist bij zichzelf de kleinzieligheid ontdekken, die hij meende de geestelijke overheid te kunnen verwijten. De dierbare parochianen zouden

begrijpen, dat niet de leek, die over geen enkel gezag beschikt, die, zoals dat hier het geval was, ieder inzicht en elke verantwoordelijkheid miste, in staat is, uit te maken, wat goed is en wat afkeurenswaardig, wat raadzaam is en wat niet. Dat kan veilig worden overgelaten aan de geestelijke overheid. Zij immers is met gezag bekleed, zij heeft onderscheidingsvermogen en bevoegdheid tot oordelen, zij beschikt over ervaring en inzicht, en haar drijfveer is niet, anderen kleinzielig te treffen, zij heeft slechts één beweegreden: het heil der zielen, die aan haar zorg zijn toevertrouwd.

Met stemverheffing herinnerde de deken zijn parochianen aan hun plicht tot gehoorzaamheid aan het geestelijke gezag. De voorzichtigheidsmaatregel, die het geven van vertoningen en uitvoeringen voor gemengd publiek verbood, bleef op zichzelf onverminderd van kracht. Van een circusonderneming, die de beslissingen van de overheid zonder meer naast zich neerlegde, zou niet verwacht mogen worden, dat zij zich aan deze goede, oude gewoonte ook maar iets gelegen zou laten liggen. Een vermaak als dit zocht bij voorkeur de late en donkere avonduren, om onder een valse lichtschijn de zinnen des te meer te prikkelen. De deken wees de ouders op hun verantwoordelijkheid voor hun kinderen en deed een beroep op hen, niet te dulden, dat hun dochters nog op straat zouden vertoeven op een middernachtelijk uur, waarin geen fatsoenlijk meisje meer op straat behoort te zijn. Men moest echter niet de verkeerde gevolgtrekking maken, dat het hier alleen om dit algemeen geldende verbod ging. Dit betrof slechts een van de bezwaren, die de geestelijke overheid tegen het circus had. Het grote en doorslaggevende bezwaar, op grond waarvan zij de burgerlijke overheid had weten te bewegen, het circus de toegang tot ons dorp te weigeren, lag in de aard van het vermaak zelf, waarop de deken reeds met een enkel woord gezinspeeld had: het zinneprikkelende in de vertoning, paardrijdsters en vrouwelijke acrobaten, die zich ten toon stelden op een wijze en in een kleding, die spotten met de laatste resten van vrouwelijke eerbaarheid, afgezien nog van het roekeloze spelen met de dood in de gevaarlijkste waaghalzerij. Zo'n vermaak hoorde in ons dorp niet thuis. Het paste in het zedenbederf van het heidense Rome, dat, slechts bekommerd om brood en spelen, naar de schaamteloze voorstellingen in het circus stroomde en in zijn afgodendienst de vreeslijke en geheimzinnige god van het circus als een van zijn machtigste goden aanbad. Hiervan, vóór alles, wilde de deken de parochianen doordringen: voor dit vermaak der heidenen is ons goede dorp waarlijk tè goed. De dreigende schandvlek der komst van dit

heidense vermaak naar ons dorp was tijdig afgewend. Doordat het langs slinkse wegen toch was binnengehaald, zou de schande te groter en te pijnlijker zijn indien de kinderen der duisternis in hun sluwe toeleg zouden slagen. Maar de deken was overtuigd, dat hun dat niet zou lukken. De ondernemers van het circus, die op de waard hadden gerekend, zouden blijken buiten de waard gerekend te hebben. Zij zouden ondervinden, dat ons goede dorp door geen list van zijn stuk was te brengen, en dat het de uitdaging, de gehoorzaamheid aan het geestelijk gezag op te zeggen, zou beantwoorden door eensgezinder dan ooit die gehoorzaamheid te tonen. Na gestuit te zijn op het neen van de overheid, zou het circus stuiten op het indrukwekkende neen van het gehele dorp. Daarom: geen mens in de voorstelling! Dan zou het circus zelf vertrekken met de schade en de schande, waarmee het ons dorp bedreigd had en voor ons dorp zou het afwenden van deze schande in een eer verkeren. Zo zouden de parochianen er alles bij winnen en er niets bij verliezen. Opzettelijk had de deken gesproken van schande èn schade. Want zo'n circus kwam alleen maar hier, om zijn slag te slaan, de mensen met zinneprikkelende verlokkingen zoveel mogelijk geld uit de zakken te kloppen en daarna, zonder zich er om te bekommeren wat het in de zielen had aangericht, zo haastig mogelijk weer weg te zijn met achterlating van de berooide huishoudbeurzen en een gat in het zuurverdiende weekgeld. Natuurlijk zouden de kinderen der duisternis spotten met wat de geestelijke overheid wijs en raadzaam achtte. De deken gunde hun graag die spot, maar verlangde van hun kant dan minstens wederkerig eerbied voor het feit, dat hij graag die spot doorstond ter wille van de énige beweegreden die hem dreef: het tijdelijke welzijn en het eeuwige heil der zielen die hem waren toevertrouwd, amen.

De mensen zaten nog onder de indruk van de preek, toen na enige ogenblikken de deken, het kazuifel weer aan, voor het altaar met zijn schone en nog bevende stem krachtig en melodieus het Credo aanhief. Het orgel was met het toonaangeven te laat en het duurde eventjes voor de zangers invielen, zo waren ze daar op het koor nog in de ban van die preek.

Boeren, die na de hoogmis bij Minderhout een borrel dronken, vertelden hem, dat het er in de kerk tegen hem had gespannen. Ze zeiden het hem, van de mammon en van de boze, die onkruid zaaide, — en zo'n soort dingen meer. Gelijk had de deken misschien niet. Maar er was, als ge hem hoorde, toch niet veel tussen te krijgen, van zijn kant en zoals hij het zag had hij misschien gelijk; en dat het er

zo'n circus alleen maar om te doen was, de mensen geld af te zetten, dat was in elk geval waar. Zij dronken er veel liever een borrel voor. Wat ben je begonnen, zeiden ze tegen Minderhout.

Minderhout keek wat witjes. Zo, zei hij, had het er tegen hem gespannen, zo. Nou, hij had geweten, dat hij zoiets had kunnen verwachten. Maar wat de deken ook gezegd had of niet, dat circus kwam, dat hield niemand meer tegen. Dat konden ze de deken gaan vertellen, als ze wilden.

Nee, niemand hield het nog tegen, dat circus kwam. De schooljongens op hun knielbankjes aan de mannenkant in de kerk waren op hun manier onder de indruk van de stem van de deken geweest. Sommigen van dat troepje uit de hoogste schoolklas hadden eens schuw naar elkaar gekeken. Ze begrepen het allemaal niet zo precies. Maar aan de toon, waarop de deken praatte, en aan sommige woorden voelden ze wel, dat zo'n circus eigenlijk iets ergs was, wat voor een christenmens met zonde en andere kunne had te maken. Er zou nu wel weinig kans zijn, dat ze er van hun ouders naar toe mochten, ook al zouden ze zien, vrijkaartjes te verdienen. En zo lang als ze de deken hoorden was het hun te moede, alsof dat circus ver teruggejaagd bleef in die op slechtheid gestelde wereld, waartegen de mensen van het dorp binnen deze veilige kerk waren beschermd. Maar dat werd anders, toen ze onder de onmiddellijke indruk van de preek uit waren.

In de school werd het gaan naar het circus zonder verdere omhaal nog eens uitdrukkelijk verboden.

De jongens merkten wel, dat de mensen over die preek van de deken en over Huib Minderhout druk praatten. Als ze langs het huis van Minderhout kwamen loerden ze, of hij daar niet ergens liep, alsof het hem aan te zien zou zijn, wat hij had durven doen. En ze zagen hem, hij was bezig met het optassen van hooi, want een boer had net een vracht het erf op gereden, dat was natuurlijk voor het circus; en de jongens hoorden, hoe Minderhout lachte en frank en vrij iets riep tegen zijn vrouw, die de achterdeur uit kwam. Zij vroegen zich af, of die vrouw het niet erg zou vinden, dat van het circus, en niet bang zou zijn.

Nee, het circus was niet teruggejaagd, nu kwam het kwaad, nu kwam de zonde over het dorp. Voor de jongens was het in deze dagen als de donkerte voor een onweer, de schaduw van het circus was er al, het was al dicht bij dreigend op komst met zijn zinneprikkeling en het onheil van zijn verderf; en daar hingen maar brutaal die reclameplaten

tegen muren en schuurdeuren. Hoe durfden die mensen van zo'n circus, die naar God noch gebod luisterden, zo maar te trekken van stad naar stad, door dagen en nachten, blootgesteld aan de wraak van de hemel, aan blikseminslag en brand, aan het gevaar van de roofdieren, die de temmers verslonden; en dan de vliegende mensen, die elk ogenblik uit de nok van het circus konden neervallen en de nek breken en in de staat waarin zij waren voor Gods rechterstoel zouden staan.

Maar de indrukken van de preek van de deken begonnen bij de jongens in het nuchtere daglicht en in het gewone uitzicht van het dorp ook weer gauw te verflauwen, misschien was de nieuwsgierigheid er alleen maar te meer door geprikkeld. En toen de circustrein aan het dorpsstation was aangekomen en op het zijspoor van het emplacement gereden, waar anders gewoonlijk hooggeladen wagens met stro en strohulzen en wagens met stenen van de steenfabriek stonden, toen was bij de schooljeugd de preek vergeten, ze hadden geen tijd meer, om eraan te denken. En het troepje uit de hoogste klas met Lamoentje en de anderen, holde na school met niet te bedwingen ongeduld naar het spoor.

Daar was meteen die eerste, overweldigende aanblik van het vreemde, het wonder, het uit de geheimzinnigheid van de verre wereld eindelijk hier nu wezenlijk aangekomene: hoog met de wielen op de platte treinonderstellen de hardgeel geschilderde circuswagens en eindeloos daarop in zwarte letters herhaald de naam Circus Busch Fransconi, als de naam van een onverschillig gezag en baarlijke macht, die zich om geen preek in een dorpskerk kon bekreunen. Mannen op lichte schoentjes, in blauwe linnen broeken en kielen, anderen, het gebruinde bovenlichaam, glad van huid, bloot in het nog warme weer, draafden en sjouwden, en ze zweetten van het werk. Een troepje aan een takel werkte met grepen precies in de maat terwijl telkens een iets riep. Er kwamen ook een paar mannen langs het troepje jongens, ze bleven daar staan en schreeuwden iets in een onbegrijpelijke taal naar mannen, die je niet zag in de verte. De jongens keken bewonderend naar die felle kerels, de gespierde armen, de strakke riemen om de polsen en naar de blauwe boksers met snorren, de doorboorde harten en de meerminnen tussen de warrige borstharen op de bruine huid getatoeëerd. En ze voelden vaag iets van die wereld van afstand, die er tussen zulke mensen en de deken moest liggen.

De kleine Wigbert Benner was ook gekomen. Hij stond een beetje van de andere jongens vandaan en keek aandachtig toe, zijn gezicht had weer diezelfde uitdrukking als toen hij in de schemerige smidse

de nagelgaten in het hoefijzer sloeg, je moest denken aan de beweeglijke gloed, die er op viel van de rondsproeiende vonken. Hé, Wigbert! riepen de jongens, maar hij hoorde het niet eens. Alles zag hij met zijn onrustige ogen, hij volgde de mannen met de krikken en de takels. Daar was hier een voortdurend lawaai van het neersmijten van balken, het ratelen van kettingen en lieren, en ja, de jongens hoorden ook het brullen van leeuwen en tijgers en het keffen van zeehonden. Boven op die treinonderstellen stonden mannen voorover tegen de circuswagens geschoord en duwden die met schouders en handen, — hé — hòp! riep telkens iemand, en de wagen kwam in beweging. Hij boog naar voren en de wielen gleden in de glimmende geul van zware, schuingestelde balken, die op de grond met haken in de groeven tussen de straatkeien vaststonden. Halverwege de helling kregen de wagens een tegengehouden vaartje en rolden daarna stroef hobbelend over 't keiplaveisel uit.

Bennertje ging daar naar toe, om bij het werk te kijken. Hij lette op, hoe de wagen bij het neerkomen zijn zwevend evenwicht verloor en naar voren neigend zijn vaart kreeg, hij voelde eens astrant, hoe de druk van de remblokken was en of ze niet heet waren gelopen. Hij ging met de mannen mee van wagen naar wagen, soms zei hij iets, maar ze begrepen hem niet. Die circusmensen praatten druk in een onverstaanbare taal, soms riepen ze er een Nederlands vloekwoord tussen door, dat spraken ze zonderling uit, maar de schooljongens begrepen wat het was en lachten gul, ze kozen partij voor het circus in de gulheid van die lach en waren daarbij erop bedacht, hun kans op vrijkaartjes te vergroten. Ze hadden het er onder elkaar druk over, of je aan het brullen van de roofdieren kon horen, wat leeuwen waren en wat tijgers. Het waren korte, doffe stoten, die beangstigden, maar geen van die overal rondlopende mannen trok er zich iets van aan. De jongens werden er echter telkens eventjes stil van. Ze moesten denken aan het oerwoud en de woestijn, waar ze wel eens plaatjes van hadden gezien. Voor hen was het alsof die wilde dieren daar rechtstreeks vandaan kwamen en nu hier brulden van heimwee naar hun vrijheid en van woede, dat ze waren gevangen. En kijk, daar, donkergrijs tegen het geel van de circuswagens en net zo hoog als die wagens, de olifanten! plompe gevaarten in hun veel te ruime huid, de grote flaporen, die ze soms recht zetten, het dun staartje hoog aan de ontzaglijke rug, de kleine ogen, en de slurf, die heen en weer wiegde en die ze af en toe lieten opkrullen alsof ze naar iets tastten. De jongens keken hun ogen uit, daar waren nu die dieren uit vertelsels, uit het oerbos in levende lijve, eender en toch vreemder, heviger in hun werkelijkheid

dan de voorstelling van prentenboeken en schoolplaten was, en je kon er gerust dichterbij komen, de olifanten staken de slurf soms naar de jongens toe als om iets te krijgen. Mannen met korte stokken schreeuwden bevelend tegen de dieren en daar, de een na de ander, duwden ze met het platte van hun kop en de rug van hun slurf de wagens het emplacement af. De jongens moesten lachen, zó licht als dat ging. Natuurlijk waren de brigadier en de veldwachter op het pleintje voor het station, ze waren gekomen, om een oogje in het zeil te houden. Een man met een donkere kop, een lange loshangende bruine kantoorkiel over zijn blauwe pak en op hardgele schoenen en het gleufhoedje schuin op het hoofd, de handen vol papieren, ging met de politiemannen praten. De jongens op hun klepperende klompen waren er dadelijk bij, nieuwsgierig, of het ruzie zou worden met processenverbaal. Ze hoorden het al gauw waarover het ging: het brigadiertje met zijn roze wangen en zijn grote goedmoedige knevel zei, dat alle schade aan de dorpsbestrating door het circus moest worden vergoed. Bij de gemeente waren ze lelijk op hun tenen getrapt, dat het circus toch was gekomen en de pacht voor de standplaats nu aan de gemeentekas ontging, daarom had de burgemeester laten weten, dat hij geen enkele overlast van het circus duldde. De man in de bruine kantoorkiel praatte Nederlands, hij liet papieren zien, alles voor de tournée in Nederland was in orde. De man was niet op zijn mondje gevallen, hij was veel redder dan de politiemannen, hij maakte ook grapjes, waarom de jongens moesten lachen. Maar het brigadiertje werd toen kwaad en verlegen en zei tegen de jongens, dat ze weg moesten gaan. Ze gingen haastig een eindje terug, maar ze bleven luisteren. De man van het circus zei, dat alle schade zou worden hersteld. Het circus had eerste klas vakmannen onder zijn personeel, die zouden de verschoven stenen wel weer recht leggen voor het geval de straten in dit dorp er niet tegen konden, dat er wagens van een paar ton over heen reden. Maar hij waarschuwde, als de gemeente er op uit was om het hun lastig te maken, dan zou het circus het de gemeente des te zuurder maken, want met de burgemeester hadden ze nog een appeltje te schillen over dat verbroken contract. De brigadier zei, dat hij daar niets mee had te maken en dat hij hier alleen toezicht hield en er op lette, dat de voorschriften in acht werden genomen. Hij wees toen op een geweldige wagen, waar een stoompijp boven uitstak. Wat willen jullie daar mee? vroeg hij. De politiemannen en de man in de kantoorkiel wandelden er naar toe, en de jongens in hun troepje gingen mee. Een stoommachine! zeiden ze. Door open luikjes zagen ze vliegwiel en

drijfriem, de machine stond op wielen met stalen spaken, de banden waren breed als die van de wielen van een stoomwals, ze was over houten onderleggers het emplacement afgeduwd, er was een ijzeren zwengel aangehaakt en nu kwam er een olifant aan, die moest tussen de strengen om te trekken, de jongens keken toe hoe hij in de kettingen werd voorgespannen. De politiemannen wilden, dat die onderleggers ook in de dorpsstraat zouden worden gebruikt. De man in de bruine kantoorjas zei, dat hij daar niet aan kon beginnen, dat hield te veel op, en daar stonden ze een tijdje over te ruzieën. Maar daar kwam de vrouw van de stationschef. Ze droeg een groot dienblad met dampende tassen koffie en bood er de mijnheer in de kantoorkiel een aan. Ze scheen ook iets geroepen te hebben naar de werkmannen, die bij de wagens bezig waren, die kwamen nu de een na de ander hun koffie halen. Ze bedankten in het Duits en de vrouw van de stationschef kon ook in het Duits tegen hen praten. De jongens bewonderden dat, en de politiemannen keken een beetje zuurzoet toe. De stationschef had zeker gezegd, dat zijn vrouw dit moest doen, hij wilde voor een vriendelijke verwelkoming zorgen. Hij was niet van hier, een vreemdeling, hij behoorde bij hen, die in die tijd altijd de liberalen werden genoemd. Hij was van geen geloof, hij trok zich natuurlijk geen steek van de deken aan en wilde als vreemdeling zeker goed maken, wat die domme dorpsmachten zo grondig bedierven. Daarom was zijn vrouw ook zo frank en zo vriendelijk tegen die buitenlandse mannen, die bij de naar het dorp gekomen zondigheid behoorden. En de politiemannen kregen geen koffie, zij stonden aan de andere kant en behoorden bij de dorpsmacht, die het circus had willen tegenhouden.

Maar ginds op die treinonderstellen stonden de woonwagens van het circus, die hadden mooie dubbele deurtjes aan de voorzijde, en in de lange zijwanden spiegelglasraampjes met opgenomen crême gordijntjes er voor en weerszijden geverniste jaloezieluiken. Er stonden ook raampjes open, vrouwen met donkere ogen en zwart krullig haar leunden de armen op de kleine vensterbank en keken naar buiten. Er was ook een vrouw, die had licht blond haar met een blauw lint. In de verte gezien was ze knap en vriendelijk, ze had een zacht gezicht. Vanuit hun venster waren die vrouwen met elkaar in gesprek en je hoorde ze lachen. De jongens moesten er voortdurend naar kijken, ze werden er onrustig van, het verwarde hen omdat ze aan de zondigheid en het geheimzinnige van de andere kunne moesten denken en aan wat de deken gezegd had; voor hun begrip van slechtheid was die blonde vrouw met het blauwe lint in het haar te vriendelijk en te mooi. Toen

ze iets aan haar haren deed zag je ineens haar volle, blote arm. Misschien was zij paardrijdster of een van de schaamteloze vliegende dames in de nok van het circus. Maar ze scheen volmaakt gerust over haar zondig beroep en wat het gevaar en de nek breken en Gods rechterstoel betreft.

De paarden werden uit de wagens gehaald. Langs brede, schuine schotten met dwarslatten om de hoeven schrap tegen te zetten, kwamen zij naar beneden. Ze hadden niets aan dan witte halsters van breed katoenlint, maar ze kregen nu dekens om, en mannen leidden ze weg, maar er werden ook paarden met twee langs de disselboom van vrachtwagens en woonwagens gespannen.

Nee, die circuswagens reden de dorpsbestrating niet kapot, ook de stoommachine deed het niet. Alleen in het beklinkerde stuk tussen het station en de Brink werden aan de randen stenen en aarde opgewrongen onder de aangetrokken wielen; het was de moeite niet waard. Het wordt hersteld, het wordt hersteld! riep de man in de bruine kantoorkiel naar de brigadier. En hij liep meteen weer naar andere wagens, die al vooruit waren.

De ene wagen na de andere werd van het stationsterrein afgereden. Daar trok die optocht door onze straten, de gele wagens met het grijswit van het rondende dak, en altijd maar weer die grote circusnaam, die bekend was van de reclameplaten, alles in zijn waargeworden wonderlijkheid nu; en toen ze tussen de huizen kwamen stonden er overal mensen aan de deuren. Het was een vreemd gezicht, die olifanten zwaar op de korte poten in hun goedige gang en zo hoog als een dier hier nooit kan zijn, en een mannetje ijl tegen de lucht in hun nek; — ze trokken en duwden duldzaam de zware wagens. Er was ook een hele stoet van paardenspannen, andere paarden liepen los mee, mannen hielden hen hoog bij het witte halster vast, schimmels en roodvossen en prachtige zwarte paarden, die, de deken met een gele riem om de rug, licht op dansende benen liepen; en schuim dreef de dieren van het bit vlokkig en luchtig langs de glanzende borst. Wigbert Benner keek er in vervoering naar; verdòmd, wat een paarden! zei hij. En hij was niet te houden, hij ging er telkens langs lopen, om ze opnieuw te zien. Je wist ook, waar de kooiwagens met de roofdieren reden, vastgegrendelde ijzeren platen zaten tegen de tralies, daaraan kon je ze herkennen. Je kon de dieren niet zien, maar je hoorde het gebrul, — en altijd die zeehonden met hun geluid alsof ze eigenlijk niet blaffen kunnen.

De jongens liepen een eindweegs mee, en dan op een holletje weer

terug. Toen verdeelden ze het groepje, sommigen liepen mee tot in het dorp, anderen gingen op een drafje weer naar het spoor, om later elkaar te vertellen. Er was zoveel tegelijkertijd te zien, ze wisten niet, hoe overal bij te zijn: in de dorpsstraat, aan het station of achter de wilgebomen op Minderhouts grote wei.

Daar, van de weg af over de grasgrond lagen de brede ijzeren onderleggers en wat de paarden niet aan trekken klaar kregen, dat deden de olifanten zonder veel inspanning; — een wijs boertje stond er bij en zei: — Mardomme, zó ene in 't voorjaar voor de ploeg als de vorst te diep in de grond heeft gezeten!

Maar, voor aller ogen, waren de masten omhoog gelierd en daar rees met ratelingen van kettingen aan takels vlak van de grond af met schokken dat ontzaggelijke zeil omhoog, hoger in zijn zware omvang, en boven de mensen uit, en toen zó, dat het de hemel verdonkerte, zoals de wolk van een bui het doet. Lange snoeren met fittingen voor elektrische lampjes werden uitgerold. Uit de wagens werden de bontgeschilderde zetstukken gehaald, zuiltjes met felle spiegeltjes en bogen, waar lampjes in gedraaid konden worden — dat werd in elkaar gezet voor het breed oplopend plankier van de ingang. Het ging allemaal vlug en tegelijkertijd, het was hier geen ogenblik wachten op elkaar. De schooljongens liepen dan hier, dan daar, ze werden er opgewonden van om alles te zien en voelden, nu het er op aan kwam, heftige onrust, of het lukken zou, vrijkaartjes te krijgen. En dan, nu het circus er werkelijk was, die angstvraag voor vanavond, of ze er wel van vader en moeder naar toe zouden mogen.

Er waren nu al veel woonwagens de wei op gereden, ze stonden weerszij van de tent als tot een straat, met een trapje voor elke ingangsdeur. De jongens zagen nu ook de raampjes dichtbij, de gesteven neteldoekgordijnen, en door de open voordeuren konden ze naar binnen kijken: het blonk er van koper, spiegels en properheid, héél vooraan was een keukentje met fornuis en petroleumbrander, in 't midden waren dubbele afsluitdeuren, van boven van glas met matglazen sierfiguren. Soms gingen de jongens haastig wat terug staan, want daar binnen zagen ze het gezin bij elkaar, kinderen, jongens en meisjes, en de moeder. Maar ze kwamen dichter bij het trapje van een woonwagen, toen ze een aapje zagen dat daar binnen op een ladekastje zat. Het keek vlug rond met menselijke ogen. Toen het de jongens bemerkte reikte het met een handje naar een dunne ketting, gleed er langs naar beneden, en daar zat het voor de ingang neergehurkt op de vloer als een zonderling oud mannetje, de jongens zagen de beweeg-

lijke ogen van het een naar het ander kijken alsof het diertje menselijk verstand had. Krom op zijn beentjes zwaaide het zich toen weer aan de ketting en was nu rap omhoog, het maakte zijn kunsten, maar toen de jongens luid lachten keek het hen vreemd aan, het draaide zich om en liet de kale, glimmende plekken op zijn billen zien. Toen een nieuw gelach. Maar bij een andere deur hoorden de jongens, hoe een vreemde schelle stem hen riep, ze keken. In een portiekje voor de ingangsdeur van een wagen zat een groene papegaai op een kruk; toen hij opnieuw riep herkenden ze het geluid, waarop ze stil waren blijven staan, de vogel zette zijn kuif overeind en lachte hard en spottend en net alsof een opgewonden mens het deed. Een vrouw met een kind op de arm kwam achter uit de wagen, om te kijken. De jongens lieten nu overdreven zien, dat ze die papegaai aardig vonden, ze wilden daarmee de vrouw in het gevlij komen. Ze zagen veel vrouwen bij de woonwagens, veel jonge vrouwen ook in een heel andere kleding dan ze hier gewend waren, in wijde, overlange, helkleurige rokken, anderen in omslagdoeken met lange, zijden franje en met lichtgele schoentjes aan, en gouden oorringen onder het zwarte haar langs de donkere wangen. Ze zagen ook meisjes in wijd uitstaande jurken en met pijpekrullen, net als Zus van de kantonrechter, en alsof het kinderen waren maar met een gezicht, dat ouder was dan dat van een kind. Ze waren blond en zó mooi, dat ge er uw ogen niet vanaf kondt houden, er waren er bij met verboden blote halzen, en daar hing aan een kettinkje een kruisje in; hoe kon dat. En zou zo'n kruisje gewijd zijn? Nee, dat had natuurlijk geen priester willen wijden, want telkens dachten de jongens aan de oneerbare kunne in het zondige circus.

Overal waren de drukte en het rumoer van het vlugge werk, de jongens zochten rond, en het lukte: ze mochten boodschappen doen, de weg wijzen naar een winkel, melk halen: milch, milch, zei een vrouw lachend — latte, latte! Dat was Duits, zeiden de jongens, en nog ander buitenlands, — Lamoentje kreeg een grote kan mee, en de vrouw wees met de opgestoken vingers het aantal liters aan dat ze moest hebben. Lamoentje trof het, hij kon de melk gaan halen bij Minderhout en kwam al gauw zijn vrijkaartje laten zien. De andere jongens in hun bijeenblijvend troepje sloofden zich uit. Ze hielpen met water halen in een teil voor een vrouw, die iets te wassen had. Ze hielpen mannen met overbodige dingen, met het aanreiken van moeren en bouten, en toen met het in de tent dragen van vouwstoeltjes, die uit een wagen werden geladen. Daar stonden de jongens in die hoge, doortochte ruimte onder de tent, dat donkergrijze zeil waarlangs soms een beweging

van wind liep in het wonderlijke, onderschepte licht en de zonderlinge beslotenheid van een grasvloer, waaraan je niet meer zag, dat het een wei was. De stoeltjes moesten vooraan worden neergezet, dicht bij de manegerand, waarvan de witte houten stukken klaar lagen in het gras; en hier stonden middenin lichte ijzeren wagentjes met zand en zaagsel. Achter de jongens klonken de luide slagen van hout, daar bouwden mannen de stellages voor de oplopende bankentribune. Dat ging zó vlug in zijn werk, dat, als je weer met stoeltjes kwam aandragen, de mannen daar weer een heel eind waren opgeschoten. De jongens zagen die rijen plaatsen in de wijde ronde ruimte en berekenden, hoeveel duizend mensen er wel in het circus zouden kunnen; — ja, en het was eigenlijk allemaal voor niets begonnen, want wat viel het 's avonds tegen bij de voorstelling; de woorden van de deken waren stil blijven nahangen in het dorp en ze hingen 's avonds in hun kalme onverbiddelijkheid ook in die lege tent.

Maar de jongens kregen hun vrijkaartjes voor staanplaatsen. Ze hielden ze in de hand geklemd toen ze naar huis wilden gaan en daar zagen ze, slenterend langs de woonwagens, plotseling een wonderbaarlijke uitkomst, om thuis gedaan te krijgen, dat ze naar de circusvoorstelling zouden mogen. Ze stonden voor de open deuren van een woonwagen en zagen daarbinnen op een hoekplankje aan de wand een Moeder Gods-beeldje, waarvoor een lichtje brandde. Het maakte op de jongens een indruk van zeer en verdriet. Ze voelden de opwelling het aan de deken te gaan zeggen, maar ze wisten, dat ze dat toch niet zouden durven; en eigenlijk was het daarvoor ook te laat. Maar thuis zouden ze 't zeggen en dan hadden ze een goede kans, naar de voorstelling te mogen. Op die toestemming waren ze niet zozeer uit gehoorzaamheid gesteld, als wel uit angst, anders niet uit huis weg te komen, of, als het al lukte stilletjes weg te glippen, uit het circus gehaald te worden, als het volop aan de gang was.

F. van der Kooi

KRANTENBERICHT

Protestvergadering in het Strottenhoofd

Steriliteit gaat te ver

Groepsbelangen geschaad

Hedenmorgen is een vergadering gehouden in het Strottenhoofd van Dirk Visser, bijgewoond door circa tweehonderd miljard bacteriën, teneinde te protesteren tegen de voornemens der medici tot luchtverversing en desinfectie van ademhalingsorganen. Na ampele bespreking werd met algemene stemmen een motie aangenomen, waarin de vergadering haar leedwezen uitsprak over de eenzijdige en kortzichtige motieven waarop de hygiënische plannen berusten en als haar mening te kennen gaf dat een redelijke graad van onfrisheid niet slechts de aangeslotenen bij de Bond van Bacteriën-koloniën, maar ook de menselijke gemeenschap tot voordeel strekt. Hierna werd door verschillende leiders en deskundigen nog eens uiteengezet, waarom men er goed aan gedaan had vóór de motie te stemmen — een voorbeeld dat o.i. navolging verdient! — waarbij het volle licht viel op het belang van de homo sapiens bij een bloeiend bacteriewezen.

Zo werd een indrukwekkende opsomming gegeven van menselijke bedrijfsbonden welker leden ekonomisch afhankelijk zijn van een maximale bacterievoorziening. Dit probleem werd ingeleid door de socioloog de Bacterie Van Larinks Keel. De dichter-psycholoog Jean Caverne belichtte het geestelijk aspect van het vraagstuk, en droeg prachtige gedichten voor van longlijders. Zijn conclusies werden krachtig gesteund door de bekende psychotechnicus Basil Huyghens, die, aan de hand van statistisch, aan recente experimenten ontleend bewijsmateriaal, overtuigend uiteenzette, hoezeer arbeidslust en produktie per man-uur — vooral bij personen werkzaam op culturele gebieden — toenemen met de lichaamstemperatuur die een zware infectieuze verkoudheid begeleidt.

Het plaatselijk bestuurslid, mr. S. Isr. Glottisch, bepleitte op gloedvolle wijze het recht op een bacteriewaardig bestaan.

Ten slotte zette prof. dr. Trachicola de voordelen uiteen van het slapen met dichte ramen en deuren, en bewees de gunstige invloed

hiervan op de bacteriën, en op de mens. Wat de laatstgenoemde betreft ging hij uit van de stelling, dat de vitaliteit van het menselijk lichaam geïntensifieerd wordt door shocks uit de buitenwereld, en toonde aan, enerzijds, dat het organisme het krachtigst functioneert bij grote en snelle verschillen in habitat, temperatuur, luchtsamenstelling, enz., terwijl het anderzijds een vermindering in weerstand vertoont bij gelijkblijvende omstandigheden, zoals bijvoorbeeld een te simplistisch opgevatte immunisatie. Zijne Hooggeleerde luisterde zijn betoog op met voorbeelden uit het dagelijkse leven, waaronder vooral veel bijval oogstte de verwijzing naar de stoere schipper die, zonder overgang, uit zijn benauwd roefje in de sneeuwstorm stapt.

Tijdens het welverdiende applaus zag Dirk Visser zich genoodzaakt een kennis goeiemorgen te zeggen. Aangezien hij daarbij een lichte schorheid gewaar werd, schraapte hij zijn keel en spoog de voltallige vergadering uit op de straatkeien. Hierop wenste hij zijn kennis ten tweeden male goede morgen.

Zulke tegenslagen kunnen de B.B.K. evenwel niet ontmoedigen. „Al namen de calamiteiten ook duizendmaal funester vormen aan, ja, al zouden onze tegenstanders hun egocentrische en a-sociale projekten voor een groot deel realizeren, steeds zullen jongere generaties gereed staan, het heilig vuur van onze belangenverdediging voort te dragen tot de uiteindelyke zegepraal, en tot Heil der Schepping!"

Aldus de Nieuwe Bacteriënbode van heden kwart over twaalf, die er met voldoening aan toevoegt, dat er in de voorafgaande vijf minuten rond zeven triljoen jonge bacteriën geboren zijn. Hulde! Ook wij wensen de B.B.K. geluk met zijn bloeiend verenigingsleven en hopen op de spoedige totstandkoming van een voor alle betrokkenen aannemelijk en heilzaam compromis.

KORT BESTEK

D'n ollen Adenauer

Waarom heeft men hem herkozen? Omdat hij op Hindenburg lijkt? Omdat men weet wat men heeft, niet wat men krijgt, vanouds? Omdat men met hem op welvaart gevaren is? Omdat men, zo niet naar een Führer, dan toch nog wel naar een soort figuur boven de partijen verlangt? En om nog een stuk of wat redenen van Europees, Amerikaans, en clericaal maaksel? In elk geval is men toch wel op 'de grote man' gebrand, en op de grote partij, en lijkt het alles op een democratische manier toch een beetje op 'de grote eenheid' waar men vanouds en van jongsaf over heeft gehoord. Wij zijn niet meegereisd met Adenauers verkiezingstrein. Wij woonden maar één verkiezingsvergadering bij, daartoe in staat gesteld door de toevallige aanwezigheid van een internationaal vakcongres, dat vorige drie jaren resp. in Parijs, Florence, Oxford en nu in Heidelberg gehouden werd, de oude romantische Prosit-stad der kleurige studenten, en waar overigens onlangs een uitgever werd veroordeeld die per ongeluk door was gegaan, met Mein Kampf te werken. De meeting was in de Stadthalle, die een geweldige menigte bleek te kunnen bergen, en destijds wel van het heil-geroep gedaverd zal hebben. Wij gingen er met laag gespannen verwachtingen heen. Onze indrukken vielen echter heel anders uit. Von Brentano sprak, en dit was nu de meest voorbeeldige verkiezingsredevoering, die wij ooit hoorden. Geen enkel effectbejag, geen applausuitlokkende climax met pause, geen afkammen van politieke tegenstanders. Grote ernst en soberheid. Het onderwerp: Deutsche Einheit und Europäischer Frieden; twee zaken die in het betoog overigens ook niet samen gerijmd noch gelast bleken te kunnen worden. Het gehoor, niet minder voorbeeldig, ouderen en jongeren, zelfs talrijke jonge mensen, aandachtig, doodstil, ogenschijnlijk vrijwel zonder reactie dan een gespannen luisteren. Geen claque, geen deining, geen rumoer. Wij weten niet te zeggen, of deze meeting typerend is, of de grote emoties en ovaties soms voor de grote man zelf gereserveerd waren, uit Führer-atavisme. Brentano kan een aristocratische uitzondering zijn die zo kalmerend en disciplinerend op zijn gehoor werkt. Hoe het zij, en in het midden gelaten, of Adenauers herkiezing een teken mag heten van toenemend democratisch besef der Duitse kiezersmassa, deze meeting ging in zijn werk met een zo voorbeeldige democratische beheersing van hartstochten, dat men zich op een brave Appenzeller Landsgemeinde verplaatst kon wanen. Waar men rustig en rustiek zijn keus

bepaalde tussen de brave Ollen- of Adenauer. Zegt de waarneming weinig? In elk geval niet het tegendeel, al zijn daarvan weer andere tekenen te zien, van Speidel tot Kriegsonderscheidingstekenen toe, eerlang. A. D.

Wedden?

De schrijver van deze regels wedde in februari 1940, ten eerste, dat Nederland op de Paasdagen 1940 door Duitsland zou worden overvallen en ten tweede, dat Nederland, de Waterlinie en alle krijgshaftige taal van de militaire bedrijfsleiders van die dagen ten spijt, binnen drie weken zou zijn veroverd. Het eerste gedeelte van zijn weddenschap verloor hij: het zijn Pinksterdagen geworden. Het tweede won hij helaas ver binnen de bepaalde drie weken.

Hij wedde jaren later, dat Adenauer de Westduitse verkiezingen van september 1957 zou winnen. Makkelijk gewonnen! zal men achteraf zeggen. Goed, makkelijk gewonnen. Maar waarom Adenauer moest winnen? Slechts heel weinig mensen beseffen waarom. Het antwoord was: er zullen verscheidene miljoenen Duitsers op Adenauer stemmen, omdat deze vanuit een conservatief doch realistisch gezichtspunt *der geringste Uebel* is; er zullen ook ettelijke miljoenen Duitsers met hieraan tegengestelde achtergronden en standpunten links stemmen. De doorslaggevende miljoenen echter vormen de Duitsers die het te zeggen hebben zonder dat zij dit weten en die straks van de winnaar alles zullen dulden zonder dat ze het zullen durven weigeren. Deze, de doorslaggevende, Duitsers zullen Adenauer stemmen omdat zij denken dat Adenauer zal winnen, aldus luidde de prognose. En dat is typisch Duits: zij stemmen Adenauer omdat zij verwachten dat de toestand „Adenauer" zal worden, in welke situatie zij het dan prettiger zullen vinden „er zelf bij geweest te zijn". Het is altijd een trots en een troost van de Duitsers geweest, zich van te voren in te kunnen schakelen in het Grote Gelijk.

Hij wedt nu, dat Adenauer-Duitsland, bij deze verkiezingen zo tam, in de komende jaren toenemend krasse taal zal laten horen over de te herstellen grenzen van het Duitse rijk. En dat de volgende oorlog zal uitbreken om de Oder-Neisse-grens. Ch.

Kolonisatie is van dezelfde natuur als het nazisme

Dit is het oordeel van Alioune Diop, een uit de islam tot het katholicisme bekeerde Senegalees, en hij stemt in zijn oordeel overeen met Simone Weil, die dit ook al heeft gezegd. Hij gaat verder en voegt er-

aan toe dat de kolonisatie voor de christelijke gemeenschappen gevaarlijker is dan het communisme, want zij kwetst de ziel der gekoloniseerde volken en roept het communisme op. Men kan dit lezen in een artikel van Diop: „Kolonisatie en cultuur", waarmee het katholieke tijdschrift „Streven" zijn oktoberaflevering opent. De redactie tekent hierbij aan, dat Alioune Diop stichter en hoofdredacteur is van het tijdschrift „Présence Africaine" te Parijs en een der meest gezaghebbende leiders van Frans zwart Afrika.

Zijn artikel is niet alleen een getuigenis van een katholiek christen die het christelijke Europa aanklaagt, maar niet minder de kreet van een volk dat zich door het kolonialisme diep gekwetst voelt in zijn eigen menselijk cultuurbewustzijn. Hij kan de kolonisatie als militaire actie, als een economisch avontuur begrijpen en plaatsen en de zaak zou dan eenvoudig en het kwaad niet zo erg zijn geweest. Maar veel erger is de Europese poging tot acculturatie, wat hij noemt de „misdadige aanslag op het cultureel geweten zowel van de kolonisatoren als van de gekoloniseerden", de negatie van de cultuurwaarden der gekoloniseerde volken, de weigering hun rechtmatige onafhankelijkheidswil te erkennen.

„Wie aandacht heeft voor de christelijke cultuur in Afrika, doet goed met ten minste te luisteren naar deze stem en zich op deze overwogen belijdenis te bezinnen," schrijft de redactie van „Streven".

Ik zou hieraan willen toevoegen, dat de Europese superioriteitswaan zich wel beschaamd moet verwonderen over de zelfbeheersing waarmee de zwarte volken van Afrika strijden voor hun onafhankelijkheid en eigen cultuurwaarden, evenals hun zwarte broeders en zusters in het zuiden der Verenigde Staten. Hoe in Little Rock en elders voor elementaire menselijke rechten wordt gestreden, maakt bijvoorbeeld op de zwarte bevolking van Zuid-Afrika een diepe indruk.

Afrika is niet het enige continent, waar de „misdadige aanslag" op het eigen cultuurbezit bitter wordt gevoeld. Laten christelijke en niet-christelijke politici zich eens afvragen, hoeveel onverwerkte kolonisatie-mentaliteit destijds school achter hun houding tegenover Indonesië („ons" Indië) en nog steeds schuil gaat in de tegenwoordige verwikkelingen met deze nieuwe staat en in het acculturatie-streven op Nieuw-Guinea. O. N.

Schennis van geestelijke nalatenschap

Enige tijd geleden circuleerde in onze grote dagbladpers een bericht, dat Einstein in een interview van 1950 aan een Amerikaans blad zou

hebben ontkend dat hij een atheïst was en verzekerd dat hij aan een persoonlijk God geloofde. Hij zou nooit een atheïstische levensbeschouwing gehuldigd en reeds als student de theorieën op dit gebied hebben verworpen. Het merkwaardige was dat dit bericht was overgenomen uit de Persdienst van de Ned. Herv. Kerk, maar dat het orgaan van deze Kerk, „Woord en Dienst", het bericht in een regel of vijf weg had gedrukt in een onopvallend hoekje, terwijl de grote pers er op was aangevallen. Bij navraag aan een onzer bladen hoe men aan het bericht was gekomen, bleek genoemde Persdienst het aan de „Baseler Nachrichten" te hebben ontleend die het uit een Amerikaans blad („Life" of „Times") had overgenomen, maar wanneer was niet meer na te gaan. Wel werd hoofdredactioneel verzekerd, dat men er voorshands niet aan twijfelen kon dat Einstein het zó en niet anders had gezegd. (Intussen heeft de „Baseler Nachrichten" verzekerd het bericht *niet* te hebben geplaatst. Hoe nu, Persdienst?)

Nu kon uit een brief van Einstein zelf van 1952 worden aangetoond, dat toen dit bericht de ronde deed in Finland, hij niets van dit alles had gezegd. Hij schreef: „Niet alleen geloof ik niet in een persoonlijk God, maar zulk een geloof lijkt mij tamelijk naïef." Louter ongeloof in een persoonlijk God op zich zelf lijkt hem ook in het geheel geen filosofie. Wij kunnen met moeite iets ontdekken van de harmonie in de structuur der werkelijkheid en ernstige pogingen in die richting brengen in ons dat gevoel van nederigheid teweeg, dat verwant is aan religieuze gevoelens. Hij zou dus als een religieus ongelovige kunnen worden beschouwd. Aldus Einstein.

Er zijn overigens meer uitspraken van hem in deze richting (men kan dit alles uitvoeriger lezen in „De Vrijdenker" van 28 september). Wat nu van belang is op dit punt, is niet het gelovig of ongelovig zijn van Einstein, maar de steeds weer opduikende pogingen, om mensen die hun gehele leven zich nooit in theologische zaken hebben uitgelaten en als niet-gelovigen of agnosten bekend stonden, na hun dood voor te stellen als gelovigen. Een verdraaid of verzonnen interview of een oncontroleerbaar gesprek, een niet te verifiëren uitspraak komt dan ergens vandaan. Deze schennis van de geestelijke nalatenschap van een bekende persoon — ik meen dat het met Ortega Y Gasset en met Herriot ook het geval is geweest — is bedroevend.

Het nieuwtje is belangrijker dan een onderzoek naar de juiste toedracht waarvan men met zijn klompen had moeten aanvoelen, dat zij anders was.

O. N.

EXLIBRIS

De tijd van de literatuurgeschiedenissen door één man geschreven, is lang voorbij. Zelfs voor de letterkunde van één land, een niet eens omvangrijke nationale letterkunde als de Nederlandse kan niet meer één auteur het af zoals een halve eeuw geleden nog Te Winkel, Kalff of Prinsen. En zelfs de algemene of wereldliteratuurgeschiedenissen door een groep van auteurs gezamenlijk vertonen de tekenen van een eigenlijk niet te volvoeren taak, zoals de thans verschijnende algemene literatuurhistorie der Pléiade in Frankrijk. *F. W. van Heerikhuizen* heeft vijf jaren na de beide eerste delen van zijn groot opgezette tweelingwerk zijn wereldletterkunde in geschiedenis en bloemlezing voltooid met het tweede pendant, bestaande uit beschrijving van en keuze uit de letterkunde van de nieuwe tijd. Zijn vierdelig werk bestaat hiermede uit twee delen *Gestalte der tijden,* de eigenlijke literatuurhistorie, en twee delen *Ziel en Gedachte,* de bloemlezing (verschenen 1954, Sijthoff UMij, Leiden). Men kan zich moeilijk indenken welk een herculesarbeid de schrijver hiermede verricht heeft, en deze op zichzelf dwingt al respect af. Neemt men dan het boven gezegde in aanmerking, dat hij een taak heeft op zich genomen die boven de kracht van één mens gaat, en dat hij natuurlijk over literaturen als de chinese of de Nieuw-Griekse niet uit de eerste hand kan zijn ingelicht, dan moet men toch erkennen dat hij een stoutmoedige worp naar zijn doel gedaan heeft. En onvermijdelijk staat hij het uitvoerigst stil bij schrijvers in wier werk hij het best thuis is, als bijv. Rilke, over wie hij zelf vroeger al een omvangrijk werk heeft geschreven, of over Proust of Eliot, maar indien al een zekere onevenredigheid in aandachtverdeling daarvan het onvermijdelijk gevolg is, dat wordt gecompenseerd door het belangrijke voordeel dat zijn oordeel voor de lezer van belang is. Daarbij komt dat er wel degelijk samenhang en lijn in zijn beschrijving is, ondanks de veelheid van auteurs, waaraan hij ook bij een strenge selectie recht moest doen. Hij heeft een visie en opvatting van de ontwikkelingsgeschiedenis der letterkunde, in de het laatst verschenen delen met name van de periode na de Romantiek, en er is zodoende een konsekwent volgehouden grote lijn in zijn betoog. Men behoeft het daar niet in elk opzicht mee eens te zijn, althans niet in de toepassing ervan op zijn voorbeelden en in zijn waardering van die voorbeelden, die soms een sterk subjectief karakter heeft. In zijn inleiding geeft hij een beschouwing over waarden en waarderingsverschillen die de aandacht waard is en de beoordelaar ervan kan weerhouden, telkens zijn eigen mening tegenover die van de schrijver te plaatsen, want beide hebben recht van bestaan, met dit verschil dat het de schrijver is die aan het woord is en die dus recht heeft op onze aandacht voor zijn mening. Men kan dan voor zichzelf nog genoegen te over eraan beleven, met hem in gedachten te redetwisten en een andere visie te ontwikkelen of een andere waardering te verdedigen van bepaalde auteurs. Maar men zal er goed aan doen te erkennen dat de schrijver de ontwikkelingsgang der letterkunde niet in het klein ziet en dat hij ook door de bomen het bos niet uit het oog heeft verloren. Hij ziet die ontwikkeling vooral in de

toeneming van een overbewustzijn, dat zowel in de lyriek als in de verhaalkunst tot uiting komt en deze gaandeweg versmalt of zelfs verengt, doordat in de eerste de eenheid van het zieleleven teloor gaat en de verschillende elementen der menselijke persoonlijkheid niet langer samenwerken, zodat de poëzie aan grootheid inboet, en in de tweede een steeds voortgaande splitsing der analytische beschrijving eveneens het beeld van een zielsgeheel in de verhaalkunst verloren doet gaan en plaats doet maken voor de weergave van de dan vaak onverbonden blijvende delen, van het afzonderlijke of van het uitzonderlijke, het afwijkende dan, met name de ziektegevallen. Ook dan een verlies aan grootheid van visie op de mens, een uiteenvallen van de persoonlijkheid, het ontbreken van een synthese bij een toenemend detaillisme. Waar dan alleen, en dat is toch niet zo weinig, tegenoverstaat dat de analytische auteurs de gewaarwordingen hunner personages tot in de dunst vervezelde uitlopers weten te volgen en te achterhalen en in hun uiterst subtiele waarneming te betrekken, gelijk met een Gide of een Proust het geval is, ook al is zulk een gespecialiseerde waarneming nauwelijks meer episch maar veelal (bijna on-) verkapte zelfwaarneming. Met de maatstaf die de schrijver voor de grootheid van de auteurs hanteert en die bestaat voor hem in hun vermogen om al of niet de eenheid der ziel te vatten, moet hij onvermijdelijk ertoe komen schrijvers als juist een Proust en een Gide lager aan te slaan dan velen in de bewondering voor hun ver doorgevoerde zelfanalyse hebben gedaan. Men kan met deze zienswijze tewerk gaande ongeveer raden, hoe hoog of laag hij de schrijvers, zonder aanzien van hun beroemdheid, zal aanslaan. Dan ontkomt een Kafka aan de aldus, weliswaar tamelijk eenzijdig ingestelde maar daarom wat de verenging en verspecialisering van ons mensbeeld aangaat, toch niet perse onjuiste critiek, dankzij het feit dat Kafka zich boven het waarnemingsveld der subtiele analyse weer verhief met een breidelloze fantasie die aan zijn menskundigheid en zijn verhaalkunst weer een nieuwe dimensie schonk; terwijl hij daarentegen een Thomas Mann weer beperkt ziet blijven tot de problematiek van een moeizaam zich ontworstelen aan de vooroordelen ener burgerlijke samenleving, en tot een uiterst verfijnd styleren van de vormen waarin hij dit deed. Dat hij daarbij tekort doet aan het samengaan van een diep en doortastend denkvermogen, een rijk genuanceerde ironie, die vele relativiteiten wist op te roepen, en een onovertroffen vormharmonie, weerhoudt ons niet de visie van den schrijver te waarderen om zijn onvervaarde oorspronkelijkheid, die men zowel als onbevangenheid kan uitleggen of als bevooroordeeldheid maar die in elk geval boeit en stimuleert en tot discussie nodigt. En hoe subjectief zijn werk dan soms ook mag zijn, het is buiten twijfel met een weldoende liefde voor zijn stof geschreven, in een taal die blijft boeien, de aandacht vasthoudend in het bijzonder door menige verrassende, en in haar beknoptheid bewonderenswaardig geslaagde karakteristiek, als bijv. van Dickens of Valéry of Supervielle, de Brontes of Emily Dickinson. Het is au fond het halt maken voor chaos en afgrond, een bezorgdheid voor de konsekwenties van de meer doorgeanalyseerde dan uitgekristalliceerde westerse geest, en een aandacht voor de verrijkingen en aanvullingen die daarop in principe uit een beter op het geheel der ziel gerichte oosterse

geestesgesteldheid te geven zijn, aangenomen dat men ooit de aanvullingen van een andere geesteswereld in zich kàn opnemen, kortom het is de ruim georiënteerde en toch niet enkel eclectische moralist in de literatuur-historicus, die hem zijn geschiedenis van de moderne literatuur heeft doen schrijven samengaand met de vraag naar de geneesmiddelen voor een tot dodelijke vermoeienis geanalyseerde en opgedeelde geest die in het Westen heerst en heersend machteloos blijft, omdat de bezieling van de mens als een geheel is verloren gegaan.

A. D.

*Bezielde dorpen** — het zijn dorpen als Laren en Bergen waaraan de dichter A. ROLAND HOLST deze naam heeft gegeven. Dorpen die een grote aantrekkingskracht op schilders en schrijvers hebben uitgeoefend, en waar voor jaren kunstenaarskolonies en andere samentrekkingen vaak van maatschappelijk excentrieken zijn ontstaan. Zijn zij het die die ziel aan deze dorpen hebben gegeven of hebben zij bezieling ervan ontvangen? Zij hebben de ziel van die dorpen ontdekt en er iets van de hunne aan toegevoegd. Het moet een wisselwerking zijn. En met evenveel recht kan men van bezielde en bezielende dorpen spreken. Want de kunstenaars en andere bijzondere bewoners van deze dorpen hebben een eigenaardige kleur toegevoegd aan het karakter, door de oorspronkelijke en vanouds daar gewortelde bevolking eraan gegeven, en zelf namen zij, van hoe uiteenlopende herkomst ook en van hoe verschillende levensstijl en -bedoeling, ook iets van dat karakter in zich op en over. Op soortgelijke wijze hebben kunstenaars als Rilke en Clara Rilke — nabij Bremen aan het dorpje Fischerhude en Paula Modersohn-Becker en haar kunstbroeders en zusters aan Worpswede iets toegevoegd en iets ervan ontvangen; wil men critisch zijn, dan zou men ook moeten zeggen: iets ontnomen, zoals de schilders en de idealisten dat aan Laren en Blaricum hebben gedaan, maar men zal er terstond aan moeten toevoegen, dat zij er iets anders aan zulke dorpen voor hebben teruggegeven. En het is die wonderlijke en gaandeweg onontwarbaar geworden mengeling, die deze dorpen met de bekoring van hun landelijke natuur en omgeving ook de charme van aan de beklemming der stedelijke cultuur en wancultuur ontvluchte, romantische en idealistische toevluchtzoekenden heeft verleend, die er oude bezieling kwamen putten en nieuwe aan schonken. Dorpen met een geheel ander lot en levensloop dan die welke letterlijk onder de rook der stad gelegen, door de industrie geannexeerd raakten en waarvan de bevolking gaandeweg door de fabrieken uit de landelijke arbeid en rust werd weggezogen, zoals Antoon Coolen en anderen dat hebben beschreven. Dorpen die niet in de greep der mechanisering werden gekneld maar waar kunstenaars de natuur die deze dorpen omgaf tot hun tweede natuur zochten te maken. En ook die dorpen kregen door deze kunstenaars als het ware een tweede natuur — maar het is alreeds geschiedenis, dit betoverend mengproces waarvan wij hier spreken, want een andere mechanisering dan die der industrie heeft ook deze dorpen tenslotte in haar greep gekregen, het gemechaniseerde toerisme, de geleide recreatie, en de ganse week door ademen tegenwoordig ook deze dorpen de benzinedampen der autobussen in en zij ondergaan na de creatieve

* Daamen N.V., 1957, Den Haag.

bezieling van schaarse kunstenaars de recreatieve vernieling van een onbeheeft opgevoerd en hemzelf steeds weer wegvoerde uit het gewoel der mensen en het gewiel der wagens naar de wieling der golven. Zijn gelegenheidsstuk, een feestrede voor het tienjarig bestaan van het Kunstenaars-Centrum Bergen is — en hij kon er de jubilaris geen groter eer mee bewijzen — veel méér dan dat. Het is een elegie, geschreven over de tijd toen in oude dorpen „het leven het van de wereld kon winnen", wat in de stad reeds lang niet en in die oude dorpen nauwelijks meer het geval is. Het is bijna driekwart eeuw geleden, dat een Mauve het Gooi ontdekte. Moge Holsts bezieling een stimulans zijn dat de gemeentebesturen in het Gooi en van Bergen de geschiedenis doen schrijven van de wonderlijke kolonies van trekvogels van bonte pluimage die er tijdelijk neerstreken.

A. D.

ROBERT L. HEILBRONER, *De wereld jaagt naar geld.* (The quest for wealth, vert. Dr. A. Alberts.) H. J. Paris, Amsterdam, 1957.

Heilbroner is de schrijver van „The worldly philosophers", in het Nederlands vertaald als „De filosofen van het dagelijks brood". Dit boek heeft, ook van de zijde der economen, een goede pers gehad, omdat het even eenvoudig en boeiend als verantwoord de denkbeelden der grote economische denkers van Adam Smith tot op heden uiteenzet en dat op een zeer persoonlijke wijze. Het boek dat nu voor ons ligt, is een sociale geschiedenis van het jagen naar geld, beter gezegd van de verwervingsdrang in zijn wisselende aspecten. De schrijver toont aan, hoe deze jacht en drang de motor van het economische leven der laatste eeuwen zijn geworden, maar ook welke ambivalente gevoelens en waarderingen zij hebben opgewekt.

Deze studie komt voort uit een intense belangstelling voor de huidige situatie; „het probleem der rijkdom als sociale kracht zowel als morele kwestie, rijst hoog uit onze dagen op en vraagt al het licht, dat wij erop kunnen laten schijnen". Daarom roept de schrijver de historie te hulp om beter inzicht te krijgen in de drang naar bezit in haar evolutie van incidenteel beschavingsverschijnsel tot maatschappelijk vormende kracht.

Heilbroner ontkent het bestaan van een enkelvoudig instinct tot bezitsverwerving. De verwervingszucht is een ingewikkeld sociaal-economische en psychologische ontwikkelingsprobleem en zij stelt tevens vragen omtrent het geoorloofde en de rechtvaardigheid.

Na inleidende hoofdstukken over de liefde tot het geld en de drang tot bezitsvorming volgen de historische overzichten onder de titels: De schraapzucht der oudheid; De wisselaar en de tempel; Edelman-bedelman; Het huis der vreugde en het boetekleed der verkwisting. Met hoofdstuk zeven zijn wij aangeland bij het vroeg-kapitalisme, dat zich in de achttiende eeuw verder gaat ontwikkelen in een richting die door de sprekende titel van het achtste hoofdstuk: „De kinderen en het kapitalisme", wordt gekenmerkt. Tegelijk met het kapitalisme komen ook de protesten ertegen tevoorschijn en de kritiek die ontspruit aan het terzelfder tijd ontstaande democratische ideaal. Met het hoofdstuk: „Het geweten der handige jongens" zijn we midden in de bloeitijd van het „zaken zijn zaken". De korte periode van het einde der negentiende eeuw tot de tijd van nu is van uitzonderlijk belang. Haar lengte is omgekeerd evenredig aan

haar betekenis, want al bestaat er continuïteit in de rol die het geld speelt in deze eeuw, zo goed als in de vorige eeuw, er vertonen zich toch opmerkelijke afwijkingen van het negentiende-eeuwse patroon. De rijkdom is minder ijdel, de achting jegens de geldjagers heeft zich gewijzigd, managers vervangen de geldverdieners. De maatschappelijke functie van de jacht naar rijkdom is thans de bepalende factor. Heilbroner spreekt van de paradox van een onvermoeide jacht naar rijkdom die samengaat met een verminderde individuele geldzucht en geldophoping. „Een maatschappij zonder armoede" heet het hoofdstuk over onze tijd. Zulk een maatschappij behoort tot de mogelijkheden, maar Heilbroner ziet duidelijk de nieuwe problematiek die zij oproept. De psychologische en morele aspecten gaan zwaarder wegen.

O. N.

Dr W. J. Schulte Nordholt

HET VOLK DAT IN DUISTERNIS WANDELT

'Deze opmars van een miljoenenbevolkingsgroep naar de staatsrechtelijke, sociale en culturele gelijkstelling met de tienmalen talrijker groep der de samenleving nog beheersende blanken, met al haar prachtige strijdbaarheid en haar dramatische conflicten, is een verschijnsel, zo groots, dat alleen de pen van een dichter het recht kan doen. . . De dichter Schulte Nordholt werd er door gegrepen. Hij heeft de schat der Nederlandse literatuur met een kunstwerk van grote waarde verrijkt.'

(D. M. G. Koch in HET PAROOL)

'De uitgeversgemeenplaats, dat het boek 'in een leemte voorziet' wordt hier tot een zinrijke aanbeveling. Want nog nimmer tevoren is dit grandioze probleem in onze taal systematisch en uitvoerig belicht.
Dat Schulte Nordholt deze leemte op zo'n voortreffelijke manier heeft opgevuld stemt tot groter dankbaarheid.'

(R. Tamsma in de N. R. C.)

De tweede druk is verschenen en verkrijgbaar in de boekhandel. 300 blz., f 16,50 geb.

VAN LOGHUM SLATERUS - ARNHEM

DOUGLAS COOPER

Henri de Toulouse-Lautrec

Dit groots opgezette boek bevat een rijke keuze uit het levenswerk van Henri de Toulouse-Lautrec — schilderijen en pastellen, lithografieën, tekeningen en affiches — met 48 kleurenreprodukties en 63 reproducties in zwart-wit.

Douglas Cooper is een uitnemend kenner van het werk van Toulouse-Lautrec.
Hij weet de lezer vertrouwd te maken met de merkwaardige persoonlijkheid van de kunstenaar en de typische kenmerken van zijn kunst.

Gebonden *f* 32,50

Verkrijgbaar in de boekhandel

U I T G E V E R IJ C O N T A C T

Verschenen:

Deel 1 van

KEUR UIT DE VERSPREIDE GESCHRIFTEN VAN DR. H. J. POS

Verzameld en ingeleid door
dr. J. Aler en dr. K. Kuypers.

Het heengaan van prof. Pos was een moeilijk te overschatten verlies voor zijn vrienden, zijn leerlingen en oud-leerlingen, en voor de grote groep van belangstellenden, die in zijn publicaties telkens weer een bron vonden van inspiratie en een stimulans tot eigen nadenken en oordeelvorming. Zijn heldere intelligentie en warme emotionaliteit kwamen, behalve in het persoonlijk verkeer, ook in al wat hij schreef, tot uiting. Het verheugt ons thans de verschijning van het Eerste Deel te kunnen aankondigen.

Prijs *f* 13,50 (intekenprijs).

Verkrijgbaar in de boekhandel

In samenwerking met Kon. Van Gorcum en Comp.

VAN LOGHUM SLATERUS - ARNHEM